

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav jižní a centrální Asie

Seminář romistiky

Praha 2010

Pavel Kubaník:

Situace romštiny v České republice

The situation of Romani in the Czech Republic

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jiří Nekvapil, Csc.

Oponent: Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny a literaturu.

Pavel Kubaník

DĚKUJI

Doc. Jiřímu Nekvapilovi za vedení práce;
jemu a frekventantům jeho sociolingvistického semináře za konzultace během realizace
výzkumů jazykové situace romštiny v letech 2007-2009.

Za mnohé neformální konzultace Viktorovi Elšíkovi. Za důvěru a mnoho rad Honzovi
Červenkoví. Za společnou práci na výzkumech a připomínky k části tohoto textu Heleně
Sadílkové. Všem posledně zmíněným za přátelství, ale to sem již asi nepatří.

Všem, kteří se výzkumů situace romštiny účastnili a bez jejichž práce a postřehů by tento text
nevznikl.

Tuto diplomovou práci bych rád věnoval své ženě,
byť s vědomím, že jí to k ničemu nebude.

RESUMÉ

Tato práce se zaměřuje na současnou jazykovou situaci severocentrálních dialektů romštiny v ČR. Shrnuje některá zjištění ze sociolingvistických výzkumů jazykové situace romštiny, které prováděl Seminář romistiky FF UK v letech 2007-2009. Tyto informace rozšiřuje o nové analýzy a úvahy a zařazuje je do kontextu poválečných dějin Romů a romštiny v českých zemích a do souvislostí zformulovaných v dosavadních podobně zaměřených výzkumech.

První část práce podává stručný úvod do poválečných dějin Romů, druhá část je věnována vývoji jazykové situace romštiny od roku 1945, třetí část shrnuje různé odhady počtu mluvčích romštiny v ČR. Další části práce jsou věnovány podrobnému popisu metodologie, která byla použita v rámci výše uvedených sociolingvistických výzkumů pro zjištění současné úrovně kompetence v romštině mezi dětmi na prvním a druhém stupni základních škol. Následuje analýza zjištěných dat s ohledem na limity popsané metody a na různé korelace, které by mohly ozřejmit jazykovou situaci romštiny v současnosti.

Výsledky sociolingvistických výzkumů ukazují, že v nejmladší generaci Romů je asi jedna třetina lidí s aktivní znalostí romštiny. Vzhledem ke změnám, kterými Romové a romská kultura prošli v poválečném období zejména v české části bývalého Československa, se tento odhad jeví jako překvapivě vysoký. Potvrzuje nicméně předpoklad, že mezi Romy v ČR dochází ve velké míře k přechodu od dřívějšího bi- nebo plurilingvismu směrem k monolingvismu v češtině.

SUMMARY

The thesis focuses on the current situation of the so-called North Central dialects of Romani in the Czech Republic. It summarizes the findings of a recent sociolinguistic research of the language situation of Romani carried out by the Seminar of Romani Studies (Charles University, Faculty of Arts) in 2007-2009. The thesis adds some new analyses and interpretations of the collected data and achieved findings.

The opening parts of the thesis describe the historical context of post-war Czechoslovakia and its influences on the situation of the Romani language as depicted in historical, sociological, sociolinguistic and other studies. The following parts cover the methodology used in the recent sociolinguistic research on the competence in Romani in the young generation of Roma and analyse the data from the perspective of the limits of the methodology, and present some correlations relevant to the current situation of Romani.

The results of the current sociolinguistic research reveal that in the youngest generation of Roma in the Czech Republic there is approximately one third of people with an active competence in Romani. In view of the changes that affected Roma and the Romani culture in post-war period especially in the Czech part of the former Czechoslovakia, this estimate seems to be surprisingly high. On the other hand, it confirms the assumption that within the Roma communities in the Czech Republic a shift from the former bi- or plurilingualism towards a monolingualism in Czech takes place.

OBSAH

1. ÚVOD	7
2. POVÁLEČNÉ DĚJINY ROMŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH	9
2.1 Důvody migrace Romů ze Slovenska do českých zemí.....	9
2.2 První poválečné migrace.....	10
2.3 Usazování Romů v Českých zemích.....	12
2.4 Dopady komunistické politiky.....	14
2.5 Polistopadový vývoj.....	14
3. VÝVOJ JAZYKOVÉ SITUACE ROMŠTINY	16
3.1 Výchozí situace.....	16
3.2 Proměna životních podmínek v českých zemích.....	17
3.2.1 Charakter romského osídlení v českých zemích.....	17
3.2.2 Charakter romských komunit v českých zemích.....	17
3.2.3 Charakter vztahů mezi Romy a Neromy.....	18
3.2.4 Asimilační politika.....	18
3.3 Vliv prostředí na jazykové chování Romů.....	19
3.4 Činnost Svazu Cikánů-Romů a romská literatura.....	21
3.5 Nové typy bilingvismu.....	21
3.6 Jazyková směna.....	22
4. ODHADY MLUVČÍCH ROMŠTINY	24
4.1 Sčítání lidu.....	24
4.2 Romové a mluvčí romštiny v českých cenzech.....	25
4.3 Další publikované odhady.....	27
5. SOUČASNÁ MÍRA KOMPETENCE ROMSKÝCH DĚTÍ V ROMŠTINĚ	31
5.1 METODOLOGIE	31
5.1.1 Výzkum kompetence v romštině u dětí školního věku.....	31
5.1.2 Výběr škol.....	31
5.1.3 Jazykové hry.....	32
5.1.4 Úvodní rozhovory.....	32
5.1.5 Soutěže.....	33
5.1.6 Rozhovor s pedagogickým personálem.....	35
5.1.7 Vyhodnocení jazykových her.....	35
5.1.8 Využití údajů z jazykových her pro další výzkum.....	36
5.1.9 Výhody a limity dané metody.....	37
5.2 VÝSLEDKY JAZYKOVÝCH HER	38
5.2.1 Údaje o vzorku.....	38
5.2.2 Odhad kompetence.....	40
5.2.3 Zjištěná kompetence ve srovnání s jinými faktory.....	42
5.2.3.1 Typ školy.....	43
5.2.3.2 Věk dítěte.....	45
5.2.3.3 Kompetence sourozenců.....	47
5.2.3.4 Užívání romštiny v domácnosti.....	47
6. ZÁVĚR	49
7. LITERATURA	52

SEZNAM TABULEK A GRAFŮ		
Tab.1	Romština jako mateřský jazyk / romská národnost v cenzech z let 1991 a 2001	25
Tab. 2	Druhý mateřský jazyk	26
Tab. 3	Romština jako druhý mateřský jazyk / národnost	27
Tab. 4	Odhad počtu mluvčích romštiny v Evropě	28
Tab. 5	Charakteristika kategorií kompetence používaná v jazykových hrách	36
Graf 1	Typy škol, na kterých se hry uskutečnily	38
Graf 2	Počet dětí ve skupině	39
Graf 3	Rozložení vzorku podle věku	40
Graf 4	Rozvržení definovaných kategorií kompetence	40
Tab. 6	Kategorie kompetence / zkušenost výzkumníků / skupiny do 10 členů	42
Graf 5	Kompetence podle typu školy	43
Tab. 7	Poměr romských dětí na škole	44
Tab. 8	Poměr romských dětí na škole / kompetence v romštině	45
Graf 6	Kompetence a věk dítěte	46
Tab. 9	Kompetence sourozenců	47
Graf 7	Kompetence a užívání romštiny v domácnosti	48

1. ÚVOD

V současné době existuje na světě podle odhadu serveru Ethnologue 6 909 jazyků. Crystal [2002: 14-15] *dokumentované* jazyky světa (v době psaní jeho knihy jich bylo 6 059) rozděluje do skupin podle počtu mluvčích a konstatuje, že více než polovina světové populace mluví 20 nejrozšířenějšími jazyky, zatímco společnosti tvořící cca 4% světové populace mluví 96% všech dokumentovaných jazyků světa.

Romština (pokud ji bereme jako jediný jazyk s různými dialekty) patří v tomto kontextu k demograficky početným jazykům s počtem mluvčích na území Evropy v řádu několika milionů (celosvětově má více než milion mluvčích podle Crystalovy tabulky 319 jazyků). Na území bývalého Československa nejrozšířenější severocentrální dialekt romštiny má pravděpodobně alespoň 100 000 mluvčích (jazyků s počtem mluvčích mezi 100 tis. a miliónem zaznamenává tabulka 795). Jak ovšem Crystal [2002: 12, 19] ve své knize poznamenává, pouhý údaj o počtu mluvčích jazyka není sám o sobě klíčovým ukazatelem pro posouzení jeho vitality, je potřeba sledovat faktory jako je míra akvizice jazyka u dětí, postoj skupiny ke svému jazyku, vliv jiných jazyků a mnoho dalších.

Tato práce se vztahuje k fenoménu ztráty jazyka a postupující jazykové směny¹ na příkladu tzv. severocentrální („slovenské“)² romštiny a jejích mluvčích na území dnešní České republiky. Nebudu se šířeji věnovat jazykové situaci jiných romských dialektů zastoupených na území České republiky před druhou světovou válkou nebo po ní,³ ani rozvoji psané romštiny.

Předpokládám ovšem, že údaje týkající se zde především severocentrální romštiny se vztahují ve srovnatelné míře také na (bývalé) mluvčí jihocentrálních dialektů na území ČR. Obě skupiny mluvčích totiž oproti olašským Romům a Sintům žily po několik století usedle především na slovenském venkově, nejsou mezi nimi natolik silné skupinové hranice a kulturní rozdíly v porovnání s olašskými Romy a Sinty a změny (včetně změn jazykových) spojené s poválečným přesídlením do českých zemí mohly být u obou skupin srovnatelné.⁴

¹ Jako jazykovou směnu lze označit situace, kdy se mezigenerační kontinuita jazyka vyvíjí nepříznivě, neboť s každou generací klesá počet uživatelů jazyka nebo míra užívání tohoto jazyka [Fishman 1997: 1]. Postupně se etablojící český překlad jazyková směna (=>language shift) navozuje představu definitivy, jedná se ale o určitý proces ve vymezeném jazykovém společenství. Pokud se tento proces neodehrává v širším měřítku a týká se pouze jednotlivců, můžeme mluvit o ztrátě jazyka.

² Severocentrální dialekty romštiny patří spolu s jihocentrálními do tzv. centrální skupiny romských dialektů. Severocentrálními dialekty mluví nebo mluvili Romové v severní části středního Slovenska a na západě, severu a východě Slovenska, dále v severovýchodních regionech Polska a na západní Ukrajině. Severocentrálními dialekty mluvila také většina předválečných (kočovných i usedle žijících) Romů v českých zemích před druhou světovou válkou. Termín „slovenská romština“ nebo „slovenští Romové“ (srv. také „maďarská romština“ maďarští Romové“) užívaný pro mluvčí tohoto dialektu na Slovensku (a později ve větší míře i v českých zemích) plně nekorresponduje ani s lokálním jazykem většinové společnosti, ani s (druhotnými) etnonymy Romů samotných [Elšík 2001: 4-5].

³ Mezi tyto patří již zmíněné jihocentrální („maďarské“) dialekty (jižní oblasti středního Slovenska, jihozápad Slovenska, severní a západní regiony Maďarska, východ Rakouska), olašské (resp. dialekty tzv. severovlašské skupiny; lovárskými a kalderašskými dialekty, které do této skupiny patří, mluví romské skupiny téměř v celé Evropě a Americe) a sintske (mluvčí zejména v Německu, Francii a Itálii). Před válkou žili v českých zemích mluvčí kalderašských a sintske dialektů převážně v Čechách, mluvčí lovárských dialektů přišli do českých zemí převážně po válce z jižního a východního Slovenska. [Elšík 2001: 5-7].

⁴ Na druhou stranu je možné, že případná demografická převaha mluvčích severocentrální romštiny v českých a moravských obcích po 2.sv. válce mohla být faktorem, který odlišil vývoj jazykové situace jihocentrální romštiny v těchto lokalitách oproti situaci severocentrální romštiny. Hübschmannová [2000] zmiňuje, že v „jinodialektních“ párech, obvyklejších zejména po migraci Romů z různých oblastí Slovenska do českých zemí, si jeden z partnerů zpravidla postupně osvojil dialekt v místě nového bydliště používanější.

Na situaci severocentrální romštiny se tato práce zaměřuje z několika důvodů:

- a) severocentrální romské dialekty jsou i přes postupující jazykovou asimilaci v České republice zastoupeny mnohem výrazněji než dialekty jihocentrální, olašské nebo sintske.
- b) pravděpodobně i z tohoto důvodu se většina existující literatury k tématu jazykové situace Romů v ČR vztahuje právě na mluvčí severocentrálních dialektů, kteří přišli po druhé světové válce ze Slovenska.
- c) mezeru v poznání jazykové situace mluvčích jiných dialektních skupin nezaplnila dostatečně ani data získaná z nedávných sociolingvistických výzkumů, která v tomto textu používám a která byla hlavním popudem k sepsání této práce.

Předkládaná diplomová práce vychází především z informací shromážděných v několika navazujících výzkumech zaměřených na situaci romštiny v ČR a na možnost jejího využití ve školách. Tyto informace se snaží zasadit do historického kontextu a kontextu předchozího bádání o situaci romštiny v ČR.⁵

Hlavním popudem k sepsání tohoto textu byla především moje spolupráce na vytváření metodiky a realizaci zmíněných sociolingvistických výzkumů a dílčích výstupech těchto projektů [Zpráva 2008, 2009, 2010].

Ačkoli prvotní ambicí bylo utřídit získaná data ze zmíněných výzkumů, finální verze zůstává oproti tomuto záměru na půli cesty. Zamýšlená stručná zpráva o kvantitativní části výzkumů zaměřené na zjištění aktuální kompetence v romštině u nejmladší generace se stala hlavní částí předkládané diplomové práce co se specifického výzkumu týče. Data z kvalitativní části výzkumů jsou zde okrajově použita, nicméně jejich podrobnější analýza zůstává nadále závazkem do budoucna.

Úvodní část práce se věnuje především poválečným dějinám Romů na území ČR. Jejím cílem je ve stručnosti popsat především řadu společenských a dějinných faktorů, které je důležité zohlednit při popisu dnešní jazykové situace romštiny a jejích mluvčích v ČR.

V další části se budu věnovat stručné sumarizaci dosavadních poznatků souvisejících s hlavním tématem této práce.

Třetí část shrnuje dosavadní odhady počtu mluvčích romštiny v ČR a podává komentář k těmto datům, která jsou často citována v nejrůznějších odborných i publicistických textech věnovaných Romům, jejich socioekonomické situaci, romské kultuře či přímo romštině.

Další části představují pokud možno detailní a kritický popis metodologie zmiňovaných sociolingvistických výzkumů, limitů této metodologie a výsledků získaných v kvantitativní části výzkumu.

Závěr práce shrnuje jazykovou situaci romštiny v kontextu obecných charakteristik jazykové směny.

⁵ Zastřešující termín romština budu v práci používat právě pro severocentrální resp. jihocentrální dialekty. Jiné dialekty romštiny budou v textu specifikovány.

2. POVÁLEČNÉ DĚJINY ROMŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH

Hlavní historiografické práce zaměřené na dějiny Romů v českých zemích po druhé světové válce dělí tento úsek na několik částí. První období do roku 1948 zahrnuje první migrace Romů ze Slovenska, druhé charakterizuje hledání přístupů státní správy k řešení problémů spojených s pokračující migrací, které vede k postupnému nastolení politiky asimilace Romů. Ta charakterizuje třetí období, jehož mezníky jsou zákon z roku 1958 o trvalém usídlení kočovných osob a realizace rozptylu „cikánských soustředění“ v druhé půli 60. let. Čtvrté období v poválečných dějinách Romů v českých zemích je popisováno jako krach řízené asimilace, pozornost je věnována nedlouhé působnosti Svazu Cikánů-Romů (1969-1973), díky kterému se mohli i samotní Romové poprvé pokoušet měnit státní politiku vůči nim samotným. Úsek od roku 1973 do pádu komunistického režimu již nepřináší státní akce zaměřené na život Romů podobného rozsahu jako období předešlá. Blíže popisovanými momenty jsou dokument Charty z roku 1979 „O postavení Cikánů-Romů v Československu“ a obnovující se komunikace mezi zástupci Romů a státem na sklonku osmdesátých let. Polistopadový vývoj na ucelenější zpracování teprve čeká.

Jednotlivé úseky poválečných dějin jsou tedy vymezeny v podstatě mírou úředních jednání, vyhlášek či zákonů, které se snažily vyrovnat se s migrací Romů ze Slovenska do Čech a na Moravu a jejími důsledky v oblasti zaměstnání, bydlení a vzdělávání. Ačkoli většina centrálních plánů nedosáhla svých předpokládaných cílů, což odborná literatura konstatuje, jsou poválečné dějiny Romů převážně podrobným popisem vzniku, snah o implementaci a následného krachu těchto plánů.

Celkový obraz života Romů v poválečném Československu (respektive v českých zemích) a jejich postavení v rámci společnosti, který je potřebný pro vysvětlení současné situace romštiny v ČR, je pro tento účel nutné skládat nejen z historické literatury, ale i z dalších dostupných pramenů, které objasňují vnímání situace z pohledu Romů samotných.⁶

Důležitým zdrojem informací jsou zde texty Mileny Hübschmannové [zejména Hübschmannová 1999a; 1999b], které se snaží překročit právě hranice vymezené „papírovými“ historickými prameny a zprostředkovávají s využitím konkrétních pozorování a osobních příběhů další obraz vývoje.⁷ I k těmto textům je ale potřeba přistupovat kriticky, neboť texty Hübschmannové rovněž nejsou pouze snahou o dokumentaci toho, jak celý poválečný vývoj vnímali samotní Romové, ale také interpretací tohoto vývoje samotnou autorkou.

Následující – krátký a proto někdy zjednodušující - historický úvod se snaží z určité množiny literatury sestavit a interpretovat poválečné dějiny Romů v českých zemích zejména se zřetelem na reálný dopad různých událostí na jejich život. Dalším zřetelem je sledovat alespoň v základních rysech faktory, které mohly mít vliv na jazykovou situaci romštiny. Podrobněji se ale vývoji jazykové situace romštiny po druhé světové válce budu věnovat až v následující části.

2.1 Důvody migrace Romů ze Slovenska do českých zemí

Současnou romskou populaci v ČR tvoří zejména pováleční migranti ze Slovenska. Romové, kteří žili v Čechách a na Moravě před druhou světovou válkou ve své většině zemřeli v pracovních a koncentračních táborech. Válku přežilo jen přibližně 600 z původních 6 500 Romů, kteří žili v Protektorátu a 3000 sudetských Romů a Sintů [Kramářová a kol. 2005: 13]. Předválečná romská populace na Slovensku byla početnější⁸ a ačkoli fronta zasáhla Slovensko podstatněji než české země,⁹ počet přímých obětí na životech z řad Romů byl na Slovensku

⁶ Uvědomují si to samozřejmě i zmínění autoři a různými způsoby se ve svých textech snaží překročit hranici danou prací s prameny úředního charakteru. Ty ale zůstávají hlavními zdroji jejich práce, což ovlivňuje nejen dělení zkoumaného období a důraz na témata, ke kterým takovéto prameny existují, ale také formulaci závěrů.

⁷ Je nutné podotknout, že se nejedná o texty primárně historické, ale spíše etnografické.

⁸ Podle soupisu z roku 1927 to bylo 60 315 usedlých a 1877 kočovných Romů [Horváthová 1964: 160].

patrně mnohem nižší.¹⁰ Jako hlavní důvody této situace se uvádí „přednostní“ likvidace židovského obyvatelstva a také zapojení Romů zejména jako levné pracovní síly do ekonomické struktury slovenského venkova [Hübschmannová 2005: 52-53; Horváthová 1964: 170].

Někteří Romové odcházeli do Čech a na Moravu v závěsu za postupující frontou [Jurová 2002: 54], migraci ale zintenzivnil dekret prezidenta republiky č. 88/1945 o všeobecné pracovní povinnosti [Haišman 1999: 141]. Hlavním důvodem migrace bylo přímé existenční ohrožení Romů na Slovensku, které souviselo s devastací země a zánikem některých možností obživy po nebo v přímém důsledku války.¹¹ K podpůrným faktorům migračních pohybů patří rovněž proměna lokálních vztahů mezi Romy a Neromy například v důsledku účasti některých vesničanů na protiromských raziích či stěhování osad v řadách tzv. Hlinkových gard [Kramářová a kol. 2005: 13, 30, 47].

Will Guy [1998: 31-32] ovšem poznamenává, že samotné „nevyhovující“ existenční podmínky (resp. to, že je jako takové určitá skupina místních obyvatel vnímá) ve výchozí migrační lokalitě nejsou jediným faktorem, který vede k odchodu. Vedle vnímání možnosti takovou situaci změnit a vůle tuto změnu uskutečnit vidí Guy jako podstatný faktor určité zlepšení podmínek, které v potenciálních migrantech vzbudí naději v možnost změny. Jako takové „zlepšení“ vidí Guy sílící roli komunistů, které někteří Romové znali z partizánských bojů nebo si je spojovali s osvoboditelskou armádou. Jako doklad tohoto tvrzení uvádí, že osada, ve které prováděl výzkum, se po nástupu Gottwalda díky pracovní migraci téměř vylidnila.¹²

2.2 První poválečné migrace

Romové pracovali v poválečných českých zemích např. ve stavebnictví, na opravách cest, v lomech a cihelnách či v zemědělství a lesnictví [Pavelčíková 2004: 26]. Práci si hledali buď po vlastní ose nebo na popud náborářů jednotlivých zaměstnavatelů.¹³

Problémy, které musel stát řešit v souvislosti s organizací práce romských dělníků vedly k soupisu „potulných cikánů a jiných tuláků práce se štítících“¹⁴, který proběhl v roce

⁹ Mnoho romských pamětníků ze Slovenska pokládá za válku pouze období od srpna '44 [Hübschmannová, v tisku: 760], kdy německé jednotky potlačovaly povstání a na východě země začala karpatsko - dukelská operace. Utrpení spojené s postupem fronty, s protipartizánskými raziemi v osadách, nebo se zážitky z cikánského tábora v Dubnici nad Váhom zdá se převyšovaly v očích zmiňovaných romských pamětníků jejich předchozí zážitky, které jakoby nepovažovaly za válečné.

¹⁰ Počet romských obětí války na Slovensku není znám, proti Kenrickovu odhadu 1 000 obětí se Hübschmannová [2005: 16] ohrazuje, rozdíl mezi osudem českých a slovenských Romů je ale patrný.

¹¹ Platí to zejména pro východ země, kde byla romská populace nejpočetnější a škody po frontových bojích největší. Haišman [Haišman 1988] to dokládá na příkladu Romů z východoslovenských Michalovců, kteří v letech 1946 a 1947 přicházeli za prací do Kladna. Jádrem migračních skupin zde byly členové rodin, které se před válkou živily hudební produkcí v kavárnách. Tento zdroj obživy se po válce neobnovil. Také nádenická práce pro vesničany již byla po válce obtížnější, neboť sedláci samotní žili v nuznějších podmínkách, nemohli Romům nabídnout jakkoli odměněnou práci a samozřejmě mnohem citlivěji reagovali na případné krádeže ze strany Romů [Jurová 1993, 19]. Podobně motivované napětí mezi Romy a vesničany je dokumentováno také pro období po I. světové válce [Horváthová 1964: 154]. Práce, kterou vykonávali Romové pro místní Židy, patří v důsledku vyvraždění většiny židovské populace na Slovensku mezi další zdroje obživy, které po válce zanikly.

¹² Některé nahrávky v archivu Semináře romistiky naopak zaznamenávají otřesné vzpomínky na příchod Rudé armády. Je myslím vhodné vzít v potaz, že Guy prováděl svůj výzkum zkraje 70. let a reference o komunistech, Gottwaldovi či Rudé armádě mohou být ovlivněny dobovým pojetím jejich působení.

¹³ Soukromníci mohli zaměstnat menší skupiny dělníků, stát organizoval větší kolektivy, které se podílely na opravách cest a železničních tratí [Pavelčíková 2004: 26]. Konkrétní údaje o průběhu náborů přináší ve svém textu na pomezí oral history a literárního zpracování Ferková [1995]. Hübschmannová [1999b: 127] považuje první migrační vlnu za organizovanou náborářů a považuje tuto skutečnost za „první poválečný zásah do tradičních romských komunit. Např. Haišmanova analýza [1988] prvních migračních skupin na Kladně ovšem ukazuje spíše na neorganizovanou spontánní migraci vyvolanou existenčním ohrožením (viz výše).

¹⁴ Název akce navazuje (jistě nikoli záměrně) na fašistickou terminologii. Sledovaná potulnost byla navíc u mnoha projevem státem podporované migrace za prací. [Haišman 1999, 144-145].

1947 (v českých zemích) a v roce následujícím (na Slovensku). Tato evidence dokládá pro Čechy a Moravu 16 752 Romů.¹⁵ Číslo lze považovat za poměrně dobrý odhad všech pracujících Romů, nicméně právě „potulné“ a „práce se štítící“ pravděpodobně nezachycuje [Pavelčíková 2003: 334]. Zejména se ale jedná o chvilkový záznam, který nemá větší význam pro pozdější romské osídlení Čech a Moravy - většina Romů, která po válce přišla do Čech, se vracela na Slovensko a trvalejší usídlení v Čechách se týkalo většinou až pozdějších migračních vln.¹⁶ Výjimky tvoří např. Praha [Pavelčíková 2004: 30], Kladno [Haišman 1988] nebo Rokycany [Ferková 1995, Šebová 2006], kde se již po válce vytvořil základ stálého romského osídlení nebo části tohoto osídlení.¹⁷

Demograficky soupisová data neodpovídají předpokládané skladbě romské populace a lze z nich vyvozovat, že za prací odjížděly především osoby, které se mohly do práce zapojit. Nevylučuje to přítomnost nukleárních rodin nebo části rozšířených rodin (právě příjezd manželek a dětí za otci rodin způsoboval např. problémy s ubytováním), zejména „nejzranitelnější“ členové rodiny (malé děti, staré osoby) ovšem zůstávaly alespoň v této fázi v „bezpečí“ svých domovů [Haišman 1988: 23, 79; Pavelčíková 2004: 29].

Další migrace Romů ze Slovenska do českých zemí měla řetězový charakter [Hübschmannová 1999b: 127]. Guy [1998: 30] uvádí že pro výchozí migrační lokality existovaly dvě až tři potenciální cílové lokality.¹⁸ Romské rodiny „na Čechách“ již zabydlené poskytovaly nově příchozím určitou (z tradice povinnou) síť solidarity.¹⁹ Vytváření míst obývaných převážně Romy bylo v této době patrně spíše dílem bytové politiky radnic než vůlí Romů samotných [Guy 1998: 26], nicméně s ohledem na nové prostředí to mohlo být pro Romy výhodné.

Ze vzpomínek Eleny Lackové lze usuzovat, že „Čechy“ se staly mezi Romy na Slovensku poměrně rychle až mýtizovanou zemí: „Snad všichni Romové, co jich bylo, zařadili do svého repertoáru písničky jako ‘Romové v Čechách nic nedělají, jenom sedí v hospodě a popíjejí, pijí, pijí a rozbíjejí sklenice /.../ [N]aše lidi lákaly do Čech i nadšené zprávy, že Češi cikánům neříkají ‘cikán’, ale ‘pane Horváthe, paní Kalejová’ - a vykají nám!“ [Lacková 2002: 148].²⁰ Tento obraz lze položit jako určitou druhou stranu skutečnosti, o které referují úřední záznamy věnované různým konfliktům mezi Romy a Neromy již v prvních poválečných letech [Haišman 1999: 148; Dvořák 2003, 322].²¹

¹⁵ Pro ozřejmení celého kontextu poválečné migrace uvedu, že v letech 1945-1947 bylo z území ČSR vysídleno 3 200 000 Němců a 90 000 Maďarů, v pěti poválečných letech se do ČSR vrátilo 220 000 zahraničních Čechů a Slováků (tzv. reemigranti, repatrianti, krajané...) z Maďarska, Rumunska (převážně Slováci), Volyně, Francie, Rakouska, Polska..., v letech 1946-1947 přišlo do vysídleného pohraničí 12 000 bulharských dělníků... [Brouček 1998: 2]. Přibližně 17 000 Romů v Čechách zjištěných soupisem z r. 1947 se tak nejeví jako závratný počet.

¹⁶ Haišman [1988] používá k rozlišení těchto rozdílných motivací termíny ekonomická a rezidenční migrace

¹⁷ Jedná se o popsané výjimky. Podobných míst může být v českých zemích více.

¹⁸ Haišman [1988: 16] zdůrazňuje na příkladu jím sledovaných migrací právě vliv lokálnosti - migrační skupiny se neorganizovaly pouze na příbuzenském, ale také na lokálním principu, což nemusí znamenat vždy totéž

¹⁹ Haišman [1988] pro tyto rodiny užívá termín „migrační jádro“ (užívaný již dříve Hübschmannovou), Guy [1998:30-31] píše o „branch families“.

²⁰ Vzpomínková kniha vznikala na základě nahrávek rozhovorů, které vedla s Elenou Lackovou M. Hübschmannová. Ta je následně sestavila a literárně zpracovala. Jedná se tedy o reflexi po několika desetiletích, navíc nikoli v původní podobě.

²¹ Tyto konflikty podle Haišmana zapadají do kontextu poválečného nacionalismu a snah o „národní“, „třídní“ i „sociální“ očistu české a slovenské společnosti. V této atmosféře vidí Jurová [1993: 19] kořeny pozdější asimilační politiky, neboť „deetnizovaný“ slovanský stát logicky nepočítal s uznáním svébytnosti Romů.

2.3 Usazování Romů v Českých zemích

Počátkem 50. let se v předchozích letech častější ekonomická migrace Romů ze Slovenska mění na častější migraci rezidenční (migrace ovšem probíhala i v rámci Čech a Moravy). Kromě zpráv od Romů s jistou zkušeností s prací a životními podmínkami v „nové zemi“ byly dalším popudem k přesunu Romů do Čech a na Moravu také pracovní místa vznikající vlivem industrializace českých zemí [Pavelčíková 2004: 36-37]. Svou roli mohla sehrát i nelepšící se situace na Slovensku, kde v poválečných letech docházelo ojediněle k vystěhovávání romských osad dále od obcí, ve větším počtu pak Romům nebylo povoleno bydlet na místě, kde osada stála před válkou [Haišman 1999: 142-6; Jurová 2002: 55].

Přístup státu k příchozím Romům se postupně redukuje na otázku sociální, ekonomickou a vzdělanostní (včetně řešení velké míry negramotnosti dospělých). V první půli 50. let se ještě objevovaly návrhy na řešení těchto problémů zapojením Romů samotných nebo s využitím poznatků o specifických romské kultury [Pavelčíková 2004: 34-36]. Již v počátku komunismu se ale projevuje idea státního paternalismu, která záhy vede k různým převýchovným akcím a později k sociálnímu inženýrství, jehož katastrofální důsledky na romské etnikum centrální úřady přehlíží.

Asimilační politika se projevila zejména ve dvou rozsáhlých akcích. Zákon 74/1958 o trvalém usídlení kočovných osob jednak vedl k usazení olašských Romů, do soupisu, který se v souvislosti se zákonem prováděl, byly ovšem zařazeny i tzv. „polokočovní“. Tato skupina ovšem nebyla definována natolik, aby neumožnila zápis v podstatě jakéhokoli Roma, který např. právě cestoval. Záznam v soupisu pak tyto Romy omezoval ve výběru bydliště či zaměstnání.²²

Druhou ze zmíněných akcí byl plán na likvidaci „cikánských soustředění“. Byl rozpracován v červnu a prosinci 1965 a realizován již od dalšího roku s plánovaným ukončením v r. 1970. Tisíce rodin mělo být přemístěno v rámci Slovenska, ze Slovenska do českých a moravských měst mělo být přesunuto 1 089 romských rodin, v rámci českých zemí 436 rodin [Pavelčíková 2004: 91]. Plán byl ovšem zastaven již v roce 1968 – do Čech a na Moravu byla přesunuta necelá polovina z plánovaného počtu, přibližně 100 rodin v určeném místě nezůstalo, podobný výsledek měl i rozptyl v rámci českých zemí. Nijak neorganizovaná migrace byla zaznamenána u 2 254 rodin a převyšovala tedy výrazně i původní plány rozptylu.

Zákon 74/1958 o trvalém usídlení kočovných osob a pozdější snahy o rovnoměrný rozptyl Romů v rámci krajů tehdejší ČSSR se z velké části minuly zamýšleným účinkům - státu se sice podařilo mnohdy drastickým způsobem usadit tehdy kočovné olašské Romy,²³ nepodařilo se ale jakkoli ve větší míře usměrnit spontánní migraci Romů za prací a novým životem v českých městech.

Tyto snahy sice dobře dokumentují přístup státu, jejich reálný vliv na život většiny Romů (zejména těch, které se v průběhu 50. a 60. let natrvalo usazovali v Čechách a na Moravě) mohl být ale menší nebo jiný, než se z podrobné dokumentace jeví. Ulč [1969: 427] například poznamenává, že řízené usazování na konci 50.let vzbudilo první větší zájem médií o „romskou problematiku“ a mediální obraz (častěji negativní, jak se jeví z Ulčova článku) mohl mít vliv na vztahy mezi Romy a Neromy. Guy [1998: 65] při sumarizaci důsledků komunistické politiky vůči Romům vidí vedle jiných jako hlavní faktor to, že režim nebyl schopen uznat míru rasismu ve všech vrstvách společnosti, což bránilo jakékoli efektivní

²² K dopadu zákona viz. blok příspěvků ve sborníku Romano džaniben 4/1994, s. 41-51.

²³ Některé rodiny se ale mohly usadit již dříve např. vlivem vnitroskupinových sporů [2008-10-03-01]. Co se týče drastičnosti státních opatření, zaznamenal jsem v roce 2009 v rozhovoru s jedním olašským Romem narozeným v 60. letech jednoznačně pozitivní vnímání alespoň důsledků tohoto opatření [2009-09-11-03]. Jedná se nicméně o jednotlivé záznamy, které mohou reprezentovat ojedinělé případy. Bližší informace o tom, jak usazování a jeho důsledky vnímali olaští Romové zatím nebyly publikovány.

pomoci Romům.²⁴ Neuznáním jakékoli pozitivní hodnoty romské identity, které je v podtextu politiky asimilace, pak tyto protiromské postoje majority dále podporoval.

Snahy režimu vedené primárně cílem regulovat „fluktuaci“ Romů tak měly patrně důležitější dopad skrze ideologii, která za těmito snahami stála. Je ovšem stále otázkou, jakými kanály tato ideologie působila na život Romů samotných a do jaké míry lze tuto ideologii přímo spojovat s jednáním konkrétních lidí (např. učitelů nebo sociálních pracovníků) vůči Romům.

Podle propočtů demografa Vladimíra Srba [Pavelčíková 2004: 98] muselo na konci 60. let v českých zemích žít asi 100 000 Romů, většinou ve městech. Podle soupisu z roku 1968 [Pavelčíková 2004: 95], který uvádí o 40 000 Romů méně než Srbovy propočty, žili Romové přibližně v každé páté české obci. Zdaleka nejčastěji tvořilo romskou populaci v jednotlivých obcích méně než 200 Romů, více než 300 Romů bylo soupisem evidováno v celkem 33 obcích, nejčastěji v Severočeském a Severomoravském kraji. V těchto obcích byla ovšem sečtena téměř polovina Romů z celkového soupisu, navíc se lze domnívat, že v obcích s více romskými obyvateli zůstalo mnoho Romů mimo evidenci.

Ačkoli materiální blahobyt Romů v českých zemích díky narůstající zaměstnanosti zejména mužů a vysokému ohodnocení dělnických profesí rostl - podle dobových zdrojů se na konci 60. let jednalo údajně o nejbohatší etnickou minoritu [Machonin 1969, cit podl. Guy 1998: 44] - například míra kriminality mezi Romy údajně 4x převyšovala celonárodní průměr,²⁵ nejpozději začátkem 60. let pak posílil trend zařazování romských dětí do zvláštních škol [Pavelčíková 2004: 81]. Ostravský výzkum Evy Davidové z konce 60. let, který dále interpretuje Pavelčíková [2004: 99] ukázal na podstatnou míru negramotnosti mezi místními Romy a vysoké procento nedokončení základní školní docházky u romských dětí.

V roce 1969 vytvořili Romové společenskou organizaci Svaz Cikánů-Romů, která se snažila až do svého zániku v r. 1973 působit zejména v kulturní a sociální oblasti. Mezi její aktivity patřily vedle pořádání kulturních akcí také např. intervence vedení Svazu ve věcech státní politiky vůči Romům, ale i malé, ale účelné aktivity jako dohled romských důchodců nad docházkou romských školáků. Svaz měl do roku 1972 také své výrobní družstvo zaměstnávající romské dělníky. V roce 1972 tvořilo členskou základnu Svazu přes 7 000 členů [Lhotka 2009: 11]. Je tedy zřejmé, že i přes asimilační politiku komunistického režimu se řada Romů zaktivizovala pro zlepšení života Romů nebo se různých akcí pořádaných Svazem účastnila.

Guy [1998: 51-52] konstatuje, že pokud porovnáme období 1950-1969 a 1970-1989 z pohledu státní politiky, neliší se tato dvě období natolik, jak by se mohlo zdát. Nesourodý vývoj (*patchy development*) v pozdějším období, který byl důsledkem federalizace státu v podstatě doplňoval vývoj předchozí. Řešení lokálních „problémů s Romy“ bylo stejně odtržené od reality jako předchozí centralizované sociální inženýrství (viz. případ Chanova [Pavelčíková 2004: 115-122]).²⁶ V 70. a 80. letech se rozmohla praxe, kdy zejména sociální pracovníci různými nátlakovými metodami motivovali romské ženy ke sterilizaci či interrupci [VOP 2005].

²⁴ Neznamena to ovšem, že rasismus společnosti museli vnímat i samotní Romové, kteří jej na Slovensku mohli zažívat v mnohem větší míře, přičemž jejich materiální podmínky se tam oproti životu v českých zemích výrazně nezlepšovaly.

²⁵ Alespoň v míře alkoholismu byli podle citovaného zdroje Romové s majoritou na srovnatelné úrovni. Je ovšem třeba poznamenat, že kriminalita mnohdy vycházela z konfliktu modelů chování charakteristických pro tradiční romské komunity na Slovensku a institucionálního řešení různých problémů v zejména městském prostředí v Čechách a na Moravě. Totéž platí pro statistické údaje o počtu romských dětí v dětských domovech. Konkrétní příklady viz. [Hübschmannová 1999a: 32-34, 47, 56-59].

²⁶ Hübschmannová ostatně usuzuje, že myšlenka sestěhování Romů na romském sídlišti byla reakcí na nezdařený plán rozptylu z druhé půle 60.let.

Poměr romských dětí ve zvláštních školách (40% v ČSSR) nebo mezi chovanci ústavní školské, sociální a zdravotní péče (40-60%) na konci osmdesátých let svědčil jednoznačně o nezdaru veškerých plánů na zařazení Romů do společnosti.

2.4 Dopady komunistické politiky

Pavelčíková uzavírá svou studii o dějinách Romů v období 1945-1989 konstatováním, že „mnohé dnešní problémy nejsou pouze důsledkem mentálních rozdílů, nepochopení a netolerance odlišné kultury a přežívání stereotypů, ale také dědictvím režimu, který rozbil tradiční kulturu romských společenství, její původní, bohužel těžko nahraditelné hodnoty,“ [Pavelčíková 2004: 136]. Hübschmannová [1999a: 63] konstatuje, že „drastická, neuvážená, multidimenzionální asimilační politika rozrušila příbuzenskou pospolitost. Jednotlivé nukleární rodiny bydlí rozptýleny /.../ [tradiční] sociální korektory /.../ přestaly fungovat.“

Necitlivé akce zaměřené na usazování Romů, ideologické zábrany režimu uzнат Romy jako svébytné společenství s vlastní kulturou, která může být východiskem jejich integrace, sterilizační kampaň, často nesmyslné odebírání dětí z rodin, to vše tyto závěry činí oprávněnými.

Přes pravdivost těchto názorů lze podotknout, že jsou v něčem redukcující. Především činí z Romů spíše pasivní hráče, oběti režimní politiky, příjemce nabízených možností. Stejně tak ale lze tvrdit, že se mnozí Romové sami rozhodli změnit svůj život a „příležitost využili“ i přes mnohé problémy spojené s adaptací na nové prostředí včetně úředních překážek [Guy 1998: 52] a předsudků, které jim bránily v jejich snahách.

Dále je možné podotknout, že zmíněné názory na dopad komunistické éry na romskou kulturu minimálně *upozadují* skutečnost, že kulturní změna včetně kulturní asimilace je zčásti také samovolným (a někdy i dobrovolným) procesem souvisejícím s přechodem z venkovského do městského prostředí a překonáváním odvěkého (nikoli tedy pouze komunismem vyvolaného) stigmatu „cikánství“ [k tomu viz Hübschmannová 1999b: 132-134].²⁷ To neznamená, že by asimilační politika neměla vliv na změny, kterými Romové prošli v období po druhé světové válce. Nicméně nebyla patrně jediným faktorem.

Samotná idea asimilace vycházela z představy, že Romové jsou jakýmsi „nižším vývojovým stupněm“ ve srovnání s majoritou a že je pro blaho jejich i celé společnosti nutné zvýšit jejich „kulturní úroveň“ a to zejména skrze jejich vytržení z kulturních modelů, které vznikly pod vlivem historické zkušenosti v komunismu již neplatné. Tento přehlíživý a paternalistický přístup ovšem nevzniknul v roce 1958 a nezaniknul v roce 1989. Asimilační politika stavěla na vnímání Romů jako zaostalých, přičemž za typický projev „cikánského způsobu života“ považovala různé deviantní způsoby chování.²⁸ Tento pohled by jistě bylo možné identifikovat jak před nástupem komunistického režimu, tak po jeho pádu (jak ostatně píše i Pavelčíková ve výše citovaném závěru).

2.5 Polistopadový vývoj

Rok 1989 bývá vnímán jako významný předěl nejen v dějinách republiky, ale i v dějinách Romů. Asimilační politika definitivně padla a Romům byl přiznán status národnostní menšiny, bylo jim umožněno sdružovat se, vydávat vlastní časopisy atp.

Romské hnutí se ovšem po zániku Svazu začalo znovu vynořovat již na konci 80. let a myšlenky, které prosazoval Svaz, se dostaly dokonce do vládních materiálů: „Předpokladem společenské integrace Romů není jen zlepšení jejich sociálně ekonomických podmínek, ale

²⁷ Hübschmannová i Pavelčíková jsou si vědomy i jiných vlivů než byla asimilační politika. V případě Pavelčíkové je důraz na asimilační politiku způsoben především historickým zaměřením práce, v případě Hübschmannové je nutné popis těchto vlivů hledat v jiných textech autorky zaměřených např. právě na situaci romštiny v ČR.

²⁸ Viz. např. rozřazení Romů do tří kategorií, které se uplatňovalo v plánu rozptylu, resp. především třetí kategorie [Pavelčíková 2004: 88].

také jejich kulturní povznesení jako Romů,“ [Pavelčíková 2004: 130]. I přes režimní převrat lze tedy sledovat určitou kontinuitu, a to i v jiných faktorech.

V důsledku hromadného propouštění zejména nekvalifikovaných pracovních sil (nezaměstnanost stoupla z 0 % na 3 % v roce 1992) přišlo mnoho Romů o práci. To ostatně předpovídal již dokument Charty z roku 1979. Ztráta zaměstnání byla, vedle otevřenější a brutálnější projevovaného rasismu (včetně několika rasových vražd), patrně největší změnou, kterou nemalé množství Romů po pádu režimu pocítilo. Will Guy [1998: 50] zaznamenal mezi Romy nostalgii po minulém režimu již v roce 1991: „Budu volit komunisty /.../, budou je volit i všichni z rodiny a všichni moji kamarádi. Komunisti byli jediný, kterým kdy na Romech záleželo,“ řekl britskému sociologovi asi třicetiletý muž.

Dlouholetá či opakovaná nezaměstnanost na straně jedné a restituce bytových domů či různé podnikatelské aktivity na pomezí zákona na straně druhé vedly ke vzniku tzv. sociálně vyloučených romských lokalit [Baršová 2002; GAC 2006].²⁹ Tyto „lokality“ (nikoli nutně čtvrtě, ale i jednotlivé domy)³⁰ podle výzkumu vznikly nebo byly posílány zejména v desetiletí před vydáním zprávy (tedy přibližně od druhé půle 90. let). Z převážné většiny se nejedná o místa prostorově jasně oddělená od obcí [GAC 2006: 17], hranice je spíše symbolická - lidé mimo lokalitu ji vnímají jako „špatnou adresu“ a obyvatelé daných lokalit to vědí [GAC 2006: 10]. Citovaný výzkum jako „vyloučené lokality“ definoval na 300 míst v ČR a počet jejich romských obyvatel odhadnul na 60 - 80 tisíc. Sociální vyloučení (v rámci „sociálně vyloučených lokalit“), ostatně velmi široce definované,³¹ se tak týká cca 1/3 odhadovaného počtu Romů v ČR. Velmi podstatné části Romů se ale patrně netýká.

²⁹ Hledání nového bydlení či zaměstnání dále ztížil zákon o občanství. Nastavené podmínky na nějakou dobu zbavily mnoho Romů narozených nebo dlouhodobě žijících na území ČR českého občanství a tedy možnosti vyplácení podpory v nezaměstnanosti, hrazení zdravotního pojištění ad.

³⁰ Ve vzorku cca 300 definovaných lokalit tvořily většinu (63%) místa do 100 obyvatel [GAC 2006: 15].

³¹ „Proces, v jehož rámci je jedinci, skupině jedinců či komunitě výrazně znesnadňován či zcela zamezován přístup ke zdrojům, pozicím a příležitostem, které umožňují zapojení do sociálních, ekonomických a politických aktivit majoritní společnosti.“ Projevuje se zejména prostorovým vyloučením, společenskou stigmatizací, ztíženým přístupem k legální výdělečné činnosti, závislostí na sociálních dávkách, větším výskytem sociálně patologických jevů, sníženou sociokulturní kompetencí (např. jazykovou bariérou) atd. [GAC 2006: 9].

3. VÝVOJ JAZYKOVÉ SITUACE ROMŠTINY

V předchozí části jsme konstatovali, že Romové, kteří v poválečných desetiletích přicházeli a zabydlovali se v českých a moravských městech a obcích, byli vystaveni novým životním podmínkám a rovněž politice asimilace započaté minimálně koncem 50. let. Jak politika asimilace, tak tato změna životních podmínek měly vliv také na jazykovou situaci mluvčích romštiny.

V této části shrneme nejpodstatnější informace, které dokumentují vývoj jazykové situace romštiny v poválečném období. Důraz bude kladen na problematiku mezigeneračního předávání jazyka, velmi okrajově bude zmíněn vývoj v oblasti psané romštiny a její prezentace.

3.1 Výchozí situace

Jako výchozí bod historické části jsme zvolili konec druhé světové války, jelikož většina Romů žijících na území dnešní České republiky přicházela do tohoto prostoru právě po válce. V úvodu jsme zmínili krátce také tragický osud původních předválečných romských obyvatel českých zemí.

Předválečnou jazykovou situaci Romů v českých zemích lze rekonstruovat z různých zmínek. Zatímco moravští Romové před válkou ještě běžně mluvili svým dialektem severocentrální romštiny, pozice dalšího subdialektu této skupiny mezi Romy v Čechách byla horší, neboť podle zmínek [Lesný 1916: 214-216, Lípa 1960: 50; cit. podle Elšík 2001: 4] docházelo v této skupině již začátkem 20. století k akvizici romštiny až v pozdním dětství, romština pak byla užívána především pouze jako tajný jazyk. Postupná jazyková asimilace je dokumentována také mezi českými Kotláři z okolí Prahy a Pardubic [Lípa 1960; cit. podle Sus 1961: 30].³²

Lokální komunity Romů v českých zemích byly v důsledku války rozvráceny, válku nepřežila stará generace, která by mohla udržovat kulturní tradice včetně jazyka. Romské dialekty původních českých a moravských Romů tak po válce zanikaly [Hübschmannová 2000]. Elšík [2001: 9] ovšem zmiňuje, že po válce docházelo ke sňatkům mezi příslušníky předválečných skupin a nových romských migrantů ze Slovenska, přičemž příslušníci původních skupin se učili romský dialekt nově příchozích. Stejně tak jsou ale známy sňatky příslušníků např. moravských Romů s Neromy, které pochopitelně nevedly k rozvíjení komunikace v romštině.

O současné jazykové situaci přeživších českých Sintů nejsou dostupné informace.

Co se týče Slovenska, lze předpokládat, že až na určité oblasti zde k jazykové asimilaci Romů nedocházelo. Zmíněnými oblastmi jsou například vesnice kolem Trebišova³³ a Michalovců [Kára 1975: 114] a dále některé oblasti na západě a jihu Slovenska.³⁴ Jazykově se asimilovali také např. romští hudebníci patřící k tzv. maďarským Romům, tito se ovšem asimilovali i etnicky [Kára 1975: 114].

Co se týče užívání jazyků, mluví Hübschmannová [1976: 329-330] o diglotickém vztahu romštiny a místního nářečí slovenštiny, kdy romština byla vnitřním jazykem komunity, slovenština pak jazykem spíše řídkých kontaktů vymezených především dojednáváním práce: „Stávalo se, že děti do šesti sedmi let, tedy do té doby, než se začaly podílet na výdělečné

³² Sus tuto poznámku o jazykové asimilaci těchto „zámožn[ých] cikán[ů]“ využívá jako podpůrný argument proti jakékoli podpoře romštiny. Viz. níže.

³³ Na jazykovou asimilaci Romů z této oblasti upozorňuje například Haišman [1988] ve své studii o migračních skupinách v těsně poválečném Kladně. Jazykovou asimilaci zohledňuje v rozlišení volby etnonymu pro objekty svého studia - zatímco Romy nazývá jazykově pravděpodobně neasimilované, Cikány pak jazykově asimilované.

³⁴ Pavelčíková [2004: 40] zmiňuje neznalost romštiny u příchozích z jihu Slovenska, konkrétně obcí Čápor, Neded aj. Minimálně u druhé zmíněné obce se ale jedná patrně o omyl nebo výjimku, neboť jihoslovenský Neded nelze ani dnes považovat za místo, kde by docházelo k jazykové asimilaci Romů.

činnosti, mluvily pouze romsky,“ ještě v půli 60. let upozorňovaly některé učitelky na Slovensku na to, že některé romské děti neumí při nástupu školní docházky ani slovo slovensky [Hübschmannová 1976: 329].³⁵ V důsledku sociální i fyzické izolace romských komunit od neromských společenství měla romština dominantní pozici v jazykovém repertoáru většiny Romů na Slovensku a to jak co se týče kompetence, tak co se týče frekvence užívání [Kára 1975: 115].

U prvních migračních generací Romů, které přicházely za prací do českých zemí, lze tedy v převážné míře předpokládat úplnou kompetenci v určitém romském dialektu a úplnou či omezenou kompetenci v místním dialektu slovenském a/nebo maďarském.³⁶

3.2 Proměna životních podmínek v českých zemích

V českých zemích dochází k výrazným změnám, které ovlivňují jazykovou situaci romštiny. Tyto změny lze zaznamenat v několika souvisejících oblastech – oproti slovenským lokalitám se v českých zemích mění *charakter romského osídlení*, s tímto pak souvisí *proměna charakteru romské komunity/komunit* v rámci nové lokality a také *změny ve vztazích mezi Romy a Neromy*. Všechny tyto proměny souvisí také s *přístupem státu k Romům*.

3.2.1 Charakter romského osídlení v českých zemích

Zatímco na Slovensku žili Romové pohromadě, symbolicky i prostorově odděleni od neromského světa, v českých městech žijí Romové často v sousedství Neromů [Hübschmannová 1976: 332]. I „cikánské ulice“ nebo „ghetta“ v českých a moravských obcích byly a jsou nezřídka místem, kde žije více Neromů než Romů a zmíněné nálepky tak svědčí spíše o symbolickém vymezení dvou skupin. V některých případech ovšem postupně mizí i symbolická hranice mezi romskými a neromskými sousedy, nebo alespoň jasně negativní aspekty této hranice.

3.2.2 Charakter romských komunit v českých zemích

Oproti nejvýraznějším romským migracím spojeným s československým prostorem v období před druhou světovou válkou, poválečné migrace ze Slovenska do českých zemí nebyly migrací nějak dialektně vymezené romské skupiny [Elšík 2001: 3]. „Na Čechy“ odcházeli Romové z různých oblastí a seskupovali se v různých konstelacích v českých a moravských obcích. Vedle kontaktu Romů z různých skupin a různých dialektů (a tedy možnosti pro postupný vývoj určitého romského interdialektu [Šebková 1995: 8])³⁷ dochází také ke kontaktu s Romy již jazykově asimilovanými.

Případné sňatky Romů s jinými dialekty nebo sňatky Romů různě kompetentních v romštině mohou komplikovat rodičům výběr jazyka, kterým budou na dítě mluvit [Zpráva 2009: 45, 48]. Myslitelné jsou tři základní možnosti – a) oba rodiče mluví na děti svým dialektem, b) jeden z dialektů (např. statusově vyšší nebo v okolí demograficky silnější) v komunikaci s dětmi převládá [viz. též Hübschmannová 2000], c) rodiče se rozhodnou mluvit na děti oběma společným majoritním jazykem. Je ale nutné podotknout, že jazyk obvykle užívaný v nukleární rodině není jediným faktorem pro akvizici jazyka u dětí.

Zatímco ve výchozích lokalitách tvořila romskou komunitu rozšířená rodina, do českých a moravských obcí odjížděla nezřídka pouze část takové rodiny. I přes opakované návštěvy

³⁵ Aktuální případovou studii na téma romština a slovenština romských dětí předškolního věku publikovala Kolmanová [2007].

³⁶ Případně ještě určitou míru kompetence v jazycích užívaných ve výchozích vesnicích (např. němčina, rusínština, polština /zde spíše v případě sňatků Romů ze Slovenska a z Polska/ ad.)

³⁷ Hübschmannová [2000] mluví o spontánním procesu částečného nahrazování přejímek výrazy z jiných romských (sub)dialektů, které mluvčí považují za „původnější“, „čistější“. Dochází k tomu například formou nezávazné hry, při které mluvčí hádají význam „původnějšího“ výrazu, případně hledají „původnější“ výraz pro běžně užívanou přejímku.

původních lokalit zejména v počátcích usidlování Romů v českých zemích se systém rozšířené rodiny³⁸ rozpadal a romská rodina se postupně nuklearizovala - Šebková [1995: 7] v této souvislosti mluví o dezintegraci společenské struktury.

Proces nuklearizace se patrně prohluboval v situaci sociálního vyloučení - studie GAC [2006: 10] záměrně nepoužívá pojem „komunita“ právě z důvodu absence širších mezirodinných vazeb. V sociálně vyloučených lokalitách se častěji jedná o „heterogenní seskupení nukleárních rodin sestěhovaných z různých částí města,“ [tamtéž].³⁹ O absenci „komunitních“ vazeb mezi Romy v českých a moravských lokalitách se již dříve zmiňuje Hübschmannová [1999b: 127], není zde ale zřejmé, jestli je poznámka míněna obecněji nebo pouze v souvislosti s místy, jakými byl a je mostecký Chanov.

Postupná nuklearizace rodiny a ztráta širšího „komunitního“, „romského“ prostoru znamená také postupné omezení prostoru pro užití romštiny především na domácnost. To se může stát i v lokalitách, které jsou obývané výhradně Romy, neboť nepoužívání romštiny mohlo/může být mimo jiné jednou z divergenčních strategií vyjadřujících odstup ve vztahu s komunikačním partnerem.

Na druhou stranu je ale nutné počítat také s postupným vytvářením sociálních sítí v nových lokalitách.⁴⁰ Charakter těchto sítí (např. jejich provázanost s výchozí migrační lokalitou) může hrát podstatnou roli v uchování nebo naopak ztrátě romštiny. Různý vývoj jazykové situace romštiny lze očekávat v lokalitách, kde většinu romských obyvatel tvoří romské rodiny příbuzensky provázané již na slovenském území, a v lokalitách, do kterých se stále přistěhovávají/jsou stěhovány nové romské rodiny ze Slovenska a/nebo z jiných míst v ČR

3.2.3 Charakter vztahů mezi Romy a Neromy

Již z poznámky o charakteru romského osídlení v českých zemích po druhé světové válce vyplývá, že Romové mnohem častěji přicházeli do kontaktu s neromským prostředím. Hübschmannová [1976: 328] poznamenává, že jazykovou situaci romštiny ovlivňují především sociální kontakty. Zatímco prostor pro komunikaci mezi Romy (alespoň mezi Romy z jedné komunity) se v důsledku migrace spíše omezoval, sociální kontakty s neromským prostředím (a tedy majoritním jazykem) se zintenzivnily především zařazením Romů do hlavního proudu trhu práce, pravidelnější docházkou dětí do školy a později také vlivem masmédií, především televize [Hübschmannová 1976: 330-331].

Lípa [1979: 54] se na základě svých zkušeností domnívá, že mezi usedle žijícími Romy na Slovensku bylo uchování romštiny zapříčiněno spíše jejich izolací než vědomou potřebou si jazyk uchovat. S narůstajícími kontakty s neromským prostředím a jazykem by tak samovolně docházelo k jazykové asimilaci. Je ale nutné podotknout, že Lípovy závěry mohou být ovlivněny tím, že politiku asimilace schvaloval a podporoval odbornými argumenty [Elšík 2001: 14; Pavelčíková 2004: 60].

3.2.4 Asimilační politika

Ačkoli hlavním popudem pro nastolení asimilační politiky koncem 50. let byla snaha státu řídit migraci Romů (kterou stát pracovními pobídkami sám podněcoval), neomezovala se

³⁸ Šebková [1995: 7] ji definuje jako 4 - 5 generací ze strany otce i matky.

³⁹ Je ovšem nutné poznamenat, že z popsané metodologie citovaného výzkumu nevyplývá, že by právě sociální sítě obyvatel tzv. sociálně vyloučených lokalit byly byt jen okrajovým tématem výzkumu. Tuto poznámku tedy lze brát spíše jako poměrně široce sdílený předpoklad než jako podrobněji prostudovaný jev.

⁴⁰ Dokumentují to např. Jakoubek a Budilová [2009], kteří publikovali na základě srovnání sňatkových vzorců ve výchozí a jedné z cílových migračních lokalit určitý model sňatkových vzorců v postmigračním období – ve výchozí lokalitě zaznamenávají sňatky s příbuznými, sňatky *pre čeranki* (např. bratr nevěsty se oženil se svou nastávající švagrovou), případně kombinaci obojího. Druhá migrační generace si tento model částečně uchovává (výjimečný není výběr partnerů z výchozí lokality), částečně ale dochází ke sňatkům s nepříbuznými (místními) Romy, případně s Neromy. Tyto nové vzorce ve sledované lokalitě vedly k častější rozvodovosti. Ve třetí generaci převažují sňatky s nepříbuznými Romy, často *pre čeranki*.

státní opatření pouze na usazování Romů. Cílem asimilace bylo splynutí Romů s ostatním obyvatelstvem, což se projevovalo také v přístupu státu k romským kulturním specifickým včetně jazyka.

Ucelené zdůvodnění asimilačních snah včetně jejich vztahu k „cikánštině“ podává dobový ideologický traktát Jaroslava Suse „Cikánská otázka v ČSSR“ [Sus 1961]. Autor sice přiznává romštině status svébytného jazyka a tedy určitého distinktivního rysu „cikánského etnika“, jeho přetrvání ovšem považuje (podobně jako jiná specifika romské kultury) spíše za výsledek dřívější společenské izolace než vědomé snahy samotných Romů (viz. výše stanovisko Jiřího Lípy). Jelikož se ale komunistický režim snaží vyvést Romy z izolace a učinit je součástí socialistické společnosti, nelze k tomu využívat prostředků, které jsou produktem této izolace: „Pokud jazyk plní svou funkci být nástrojem trvalého styku určité společenské pospolitosti, potud je nutná jeho zvláštní existence. V opačném případě ztrácí svou společenskou oprávněnost /.../ [J]e možné učinit závěr, že není vhodné a není společensky užitečné umělými zásahy rozvíjet cikánský jazyk, neboť jeho současný stav vůbec neskýtá záruky být prostředkem sociálního a kulturního obrození cikánů u nás,“ uzavírá autor [Sus 1961: 35].

Ačkoli úloha společenské izolace Romů v uchování romštiny je nepopiratelná, Sus této skutečnosti využívá k podpoře asimilačních snah o vznik „společenské pospolitosti“, ve které již nebude místa pro jakákoli etnická specifika.

Sus také píše o „umělých zásadách“, které mají „rozvíjet cikánský jazyk“. Vymezuje se tak vůči snahám o standardizaci romštiny a návrhům využít romštinu jako pomocný jazyk ve školách.

Návrhy na řešení problému vzdělávání Romů na základě poznání jejich jazyka se objevily poprvé již zkraje 50. let [Jurová 2000; Pavelčíková 2004: 35-36] a „vynořovaly se“ poté znovu v přibližně dvacetiletých intervalech na přelomu 60. a 70. let [Memorandum; Pavelčíková 2004: 113; Kára 1975: 118-119], respektive na přelomu let 80. a 90 [Pavelčíková 2004: 129; Šebková 1995: 3], tedy v obdobích, kdy vedení státu uznalo krach předchozí politiky a hledalo nový směr řešení dané problematiky.⁴¹ Ani v jednom z případů (včetně těsně polistopadové debaty nad tématem [Šebková 1995: 3]) však nedošlo k zavedení romštiny do škol jako pomocného jazyka nebo jako předmětu a jediným výsledkem těchto úvah tak byly kurzy pro učitele cikánských dětí v letech 1971-1972, které seznamovaly frekventanty také se základní strukturou romštiny. Tyto kurzy podle názoru zúčastněných učitelů vedly k snazšímu navázání kontaktu s romskými dětmi a „aktivizaci při vyučovacím procesu“ [Kára 1975: 118-119].

3.3 Vliv prostředí na jazykové chování Romů

Jelikož postoje majority vůči Romům (posílené asimilačním přístupem komunistického režimu k Romům) byly spíše negativní, odrážely se rovněž v jazykovém chování Romů samotných. Na základě sociolingvistického výzkumu mezi romskými dětmi v Rokycanech Hübschmannová [1976: 333-334] ukazuje, že to, jak děti reflektují komunikační prostředí, ovlivňuje výběr jazyka.

Žáci čtyř rokycanských škol uváděli různé důvody pro častější výběr češtiny při komunikaci na veřejnosti - kromě toho, že si děti na češtinu již zvykly, závisely zjištěné argumenty na předpokládané reakci neromského okolí: „Češi se zlobí, když mluvíme cikánsky; Češi se nám posmívají; aby si Češi nemysleli, že jsme takoví „dubki“ (zaostalí hlupáci); aby si Češi nemysleli, že se jich straníme.“ Užití *romštiny* na veřejnosti odůvodnily děti právem používat svůj jazyk: „Co je jim (Čechům) do toho, jak mluvíme; každý má právo

⁴¹ Poslední zmínky o možnosti zavést romštinu do škol se objevily na jaře roku 2010 a mimoděk se tak potvrdila podivná setrvačnost ve vývoji přístupu státu k řešení „romské problematiky“.

mluvit, jak chce.“ Hübschmannová [1976: 334] tento přehled uzavírá s tím, že komunikační prostředí ovlivňuje výběr jazyka více než samotná kompetence v jazyce.⁴²

V roce 1972 si Milena Hübschmannová poznamenala situaci, která vliv okolí na užívání romštiny dokládá jiným způsobem: „Paní negramotná. Mluví v práci romsky, Češky říkají: [T]aková slušná, vy už to nemáte zapotřebí mluvit r[omsky], mluvte pořádně, česky!“⁴³ Tlak na „správnou“ volbu jazyka tedy mohl být uplatňován nejen negativně (např. posměchem za používání romštiny), ale také jako přátelské doporučení kolegů.

Velmi konkrétním projevem tlaku na jazykové chování byly sankce, které uplatňovali učitelé vůči romským dětem – Hübschmannová [1976: 335] během svého výzkumu zaznamenala, že se zákazem mluvit romsky ve škole se setkaly všechny děti, které oslovila, v Českém Krumlově se podle svědectví autorky vybírala korunová pokuta za každé romské slovo [tamtéž].⁴⁴

Derogativní postoj vůči vlastnímu jazyku si postupně internalizovali někdy i samotní Romové, což je dokumentováno jak v deklaracích typu „Nemluvte cikánsky – my sme slušný lidi a sou tady děti“ [Hübschmannová 1999a: 25], tak právě v rozhodnutí nemluvit na děti romsky (viz níže), které se odrazilo jako jeden z faktorů v proměně modelu komunikace v romských domácnostech a postupné ztrátě jazyka v těchto rodinách.

Na druhou stranu (alespoň v počátcích výše naznačených změn v jazykovém chování Romů) bylo možné zaznamenat i určité, „vyvažující“ strategie ze strany Romů:

Ta e daj na džanel moc čechikones, protože vakerel r[omanes] a te dareso phenas č[echikones], amenge phenel: [B]are Čechi san! A jekhvar e daj phend'a dareso č[echikones]: [J]oj dikh sar e daj vakerel č[echikones] a že oj na džanel! Amen začind'am te asan a e daj amen začind'a te hoñinel pal o kher.“

No tak máma moc česky neumí, protože mluví r[omsky] a když něco řekneme č[esky], tak nám říká: To jste ale velcí Češi! A jednou máma něco č[esky] řekla a brácha: Jé, hele jak máma mluví č[esky], jakože neumí. Začali jsme se smát a máma nás začala honit po bytě.

Krátká příhoda dvanáctileté Z.B. z Prahy nahraná Milenou Hübschmannovou v roce 1971 upozorňuje na status romštiny a češtiny u různých generací v jedné romské rodině. Matka zde pocítuje používání češtiny v komunikaci mezi ní a svými dětmi jako určitou odchylku od normy a snaží se tuto odchylku eliminovat tím, že si na dětech vyměňuje používání romštiny, kterou bere jako ukazatel identity. Děti se matce „odvděčí“ posměchem vůči její nedokonalé češtině, kterou již pravděpodobně ovládají lépe než ona. Citovaná dívka matkou vyžadovanou normu reflektuje, ale zároveň spolu se svým bratrem vlastně reprezentuje normu novou – požadavek, aby Romové dobře zvládali češtinu.

⁴² V pozdějším textu [Hübschmannová 2000] mluví autorka o tzv. „situační diglosii“. Tento pojem ilustruje pozorováním jazykového chování romských návštěvníků koncertu romského souboru Perumos v Žižkovském divadle v r. 1991. Před divadlem se Romové bavili především česky, neboť po ulici procházelo mnoho Čechů. V interiéru již převládali Romové a zvyšovala se i frekvence užití romštiny, která se dále zvýšila po představení složeném z romských písní, poezie a průvodního komentáře v romštině. Po představení na ulici již romský projev značně ustal. Jeden z respondentů v rámci sociolingvistického výzkumu v roce 2009 upozorňoval na situace, kdy Romové na autobusové zastávce přepínají do češtiny, jakmile na zastávku přijde gádžo, ačkoli nejvíce vůli se započatého rozhovoru účastnit.

⁴³ Náchod, 11-4-72/.

⁴⁴ Různé druhy trestání za použití menšinového jazyka ve školním prostředí byly běžné i v jiných zemích. Stručný přehled těchto praktik uvádí např. Crystal [2002: 84-86], jejich důsledek pak vidí v tom, že jazyková skupina začne vnímat svůj mateřský jazyk jako něco nebezpečného, stydí se za něj a přestává na děti mluvit tímto jazykem, aby je ušetřila budoucího ponižení.

3.4 Činnost Svazu Cikánů-Romů a romská literatura

Určitou vyvažující strategií vůči situaci Romů a romštiny v ČR byla také činnost Svazu Cikánů-Romů (1969-1973). Ta prostřednictvím kulturních akcí, svazových schůzí nebo vydáváním vlastního zpravodaje vlastně vytvářela nové komunikační sítě mezi Romy žijícími v českých zemích. Svaz se svou veřejnou činností snažil pozvednout status Romů a jejich jazyka [podrobněji k činnosti Svazu viz. Lhotka 2009].

Na půdě Svazu vznikla pravidla pro zápis romštiny, která se mohla uplatňovat v literárních textech svazového zpravodaje *Románo lil* „Romský list“. Již název zpravodaje v romštině je ve své době určitou obranou romské identity. Romský název *Románi hartikáni búti* nesla také brněnská výstava o romském kovářství.

Nově vznikající literatura byla v pojetí Mileny Hübschmannové [1998: 65; 2006: 44] určitým dialogem vedeným ze strany autora s jeho čtenáři. Literární a později žurnalistickou práci s romštinou lze pak vnímat jako druh jazykového plánování, práci na rozvíjení romštiny v nových doménách.

Samotný jazyk se již v prvních romských literárních textech stává tématem romských autorů a dokazuje tak, že povědomí o možnosti ztráty jazyka existovalo alespoň u některých angažovaných Romů již koncem 60. let. Tato hrozba a zároveň obrana hodnoty romštiny jsou ještě silněji artikulovány novou generací romských spisovatelů na konci let osmdesátých (viz osobní vyznání autorů ve sborníku Kale ruži [Hübschmannová 1990]).

3.5 Nové typy bilingvismu

Výše rozebíraná příhoda Z.B. s její matkou ilustruje proměnu v komunikačním chování Romů. Hübschmannová v několika textech z druhé půle 70. let [Kára 1975;⁴⁵ Hübschmannová 1976; Hübschmannová 1979] zaznamenává a schematizuje tuto proměnu.

Co se týče nejmladší generace romských dětí, rozeznává dva typy bilingvismu - bilingvismus s dominancí romštiny, který se v počátku školní docházky projevuje v podstatě jako monolingvismus v romštině, a bilingvismus s dominancí romského etnolektu češtiny. Ten vzniká v situacích, kdy rodiče na děti mluví češtinou se silnými interferencemi romštiny a původních slovenských dialektů, ačkoli mezi sebou mohou dále používat romštinu. Děti tak znají romštinu pasivně - nezapojují se do komunikace, ale poslouchají [Kára 1975: 114-117].

Autorka tak dokumentuje prolamování tradiční diglosie - majoritní jazyk se totiž začíná používat i v meziromských komunikačních situacích, a to nejen na veřejnosti, ale také v domácím prostředí, především při komunikaci v rámci mladší generace. Při komunikaci se zástupci starší generace používají i mladší Romové stále romštinu [Hübschmannová 1976: 334].

Dalším dokladem tohoto stavu *mohou být* výsledky dotazníkového šetření mezi Romy v Mostě [Friš a kol. 1975, cit podl. Pavelčíková 2004: 117-121], které vznikalo jako příprava na výstavbu sídliště v Chanově. Vedle údajů o požadavcích Romů na nové bydlení nebo příjmech jednotlivých domácností se zde vyskytují také otázky na používání romštiny v různých komunikačních situacích v rámci rodiny. Výsledky ukazují poměrně výraznou pozici češtiny⁴⁶ jak v komunikaci se starší generací („respondenti s rodiči“ mluví „většinou romsky“ ze 45%), tak v rámci vrstevnické generace („respondenti s přáteli“ používají češtinu ve 45%, „partneři mezi sebou“ mluví převážně romsky cca ze 40%); rodiče se svými dětmi komunikovali ze 60% česky, což ovšem v porovnání s výše vymezenými komunikačními situacemi nemusí představovat výraznou odchylku. Pavelčíková [2004: 118] ovšem upozorňuje na možnou „mechaničnost“ a nespolehlivost výzkumu, neboť výzkum proběhl během pouhých dvou dnů na početném vzorku 170 rodin.

⁴⁵ Autorství úseku o jazyce lze podle mého názoru přiřknout Mileně Hübschmannové, která se na knize podílela.

⁴⁶ Tento závěr dovozují z neúplných údajů citovaných Pavelčíkovou, jejíž komentář vyzdvihuje pouze výrazné užívání češtiny v komunikaci rodičů s dětmi. Výzkumnou zprávu jsem neměl k dispozici a je možné, že kompletní údaje by můj závěr mohly zpochybnit.

Ačkoli hlavní motivací rodičů k nepoužívání romštiny v komunikaci s dětmi bývá snaha připravit děti lépe na školu, Hübschmannová [1976: 335] na konkrétních příkladech dokládá, že „[ch]udá znalost romštiny se projevuje spíše jako jazykové vakuum. Stává se, že slova, která romské dítě z osady běžně v romštině užívá, romské dítě v některé české obci nezná, nezná však ani jejich české ekvivalenty.“

Podle úsudku učitelů na dvou školách, které Hübschmannová v rámci výzkumu navštívila, dělaly děti s menší znalostí romštiny o něco více chyb v češtině než děti s lepší znalostí romštiny; jednalo se ale pouze o úsudek různých učitelů o různých skupinách dětí, nikoli o analýzu konkrétních jazykových projevů v češtině a romštině u stejného žáka [Hübschmannová 1976: 335].

3.6 Jazyková směna

Zatímco Hübschmannová v 70. letech [1976: 336] ještě konstatuje, že i přesto, že „se jistá část mladé generace jazykově asimiluje, romština je stále základní komunikační prostředek Romů,“ o dvacet let (tedy přibližně o jednu generaci) později dochází Hana Šebková [1995: 8] k poměrně jednoznačnému závěru: „V českých zemích je téměř pravidlem, že první generace slovenských Romů, kteří se přistěhovali ze Slovenska, užívá při vzájemné komunikaci romštiny, zatímco příslušníci druhé generace sice romsky ještě (alespoň pasivně) umějí, ale romštiny užívají jen omezeně. Příslušníci třetí generace pak romsky obvykle již neumějí (což ovšem neznamená, že by vždy bezchybně zvládali češtinu).“ Vzhledem k případným revitalizačním snahám je podnětná také Šebkové úvaha [1995: 14] o vztahu Romů k romštině: „Otázkou zůstává, zda je u Romů ještě živý onen vnitřní emocionální prvek, tedy vztah k vlastní mateřštině jako k jakési nenahraditelné a nezcižitelné životní jistotě, či zda již byl narušen, zničen.“

Jiří V. Neustupný shrnul situaci romštiny v České republice v rámci teorie jazykového managementu [Neustupný 1992]. V jeho modelu lze problematiku analyzovat ve třech vzájemně propojených sférách – socioekonomické, sociolingvistické (komunikační) a jazykové - přičemž problémy v socioekonomické sféře se projevují ve sféře sociolingvistické a jazykové. Bez řešení socioekonomických problémů se pak podle Neustupného modelu nedají překonat ani problémy v dalších sférách.

Příkladem jazykového problému spojeného s romštinou může být její lexikální a stylistická nerozvinutost. Ta má v rámci socioekonomické sféry kořeny v ekonomické (nezaměstnanost, malá vzdělanost) sociální (kriminálnost, sociální vyloučení) a kulturní (žádná politická reprezentace) „zaostalosti“ Romů. Ve sféře sociolingvistické pak lze díky tomu pozorovat použití romštiny v omezeném množství oblastí, z čehož pramení výše již zmíněné problémy jazykové.

Stejnou metodou pak autor rozkládá problém jazykové směny – Romové prošli rozpadem tradičních komunit (socioekonomická sféra) a pouze částečně si adaptovali prvky kultury nové. V důsledku rozpadu tradičních komunit došlo také ke ztrátě situací, ve kterých se romština tradičně užívala (sociolingvistická sféra), což vede k situaci jazykové směny (jazyková sféra). Opět platí, že problémy v jazykové sféře nelze řešit bez nutných opatření ve sféře socioekonomické a sociolingvistické. Neustupný předpokládá [1992: 20], že ohrožení jazykovou směnou může vyvolat nárůst vědomí etnické identity, které může být silným stimulem pro zachování jazyka.

Je tedy důležité si všimnout, jakou funkci plní romština v současné době v utváření romské identity. Lze předpokládat, že Romové, kteří nemluví romsky, jsou mluvčími romštiny stále vnímáni jako Romové. Na druhou stranu nekompetenci v romštině mohou mluvčí využít jako argument k podpoře negativního obrazu takového Roma. Můžeme se například setkat s výroky typu „je černý jako bota, ale romsky neumí ani slovo.“ Barva kůže je v takových

výrocích (nemluví jsou v těchto odsudcích vždy „černí“) brána jako nesmazatelný znak romské identity a nekompetence v romštině jako určitý projev studu za romství [více viz Zpráva 2009: 52-53].

Je ale otázkou jakou pozici má romština ve vztahu k romské identitě u nejmladší generace Romů v místech, kde se již ve vrstevnické skupině romština nepoužívá. Jako určitý znak identity zde již nemusí fungovat nutně romština, ale vkládání romských slov do projevu v češtině nebo vědomé užívání romského etnolektu češtiny [Bořkovcová 2006: 114-115].

4. ODHADY MLUVČÍCH ROMŠTINY

Mezi údaje, které mohou vypovídat o současné situaci romštiny v ČR patří také různé odhady počtu mluvčích romštiny. O takovou kvantifikaci jsme se pokusili v rámci sociolingvistických výzkumů v letech 2008 a 2009 formou jazykových her. Tato metodologie a její výsledky budou popsány v dalších částech práce.

V případě zmiňovaných výzkumů se ovšem nejedná o první podobné odhady. Následující část bude věnována posouzení různých předchozích odhadů počtu mluvčích romštiny v ČR. Ačkoli se zpravidla nejedná o údaje, se kterými by bylo možné nějak seriózně dále pracovat, domnívám se, že je i tak důležité věnovat jim zde pozornost, neboť mohou být bez většího kritického posouzení citovány v různých textech.

4.1 Sčítání lidu

Při sčítáních lidu se ohledně jazyka používají v různých státech v zásadě tři základní typy otázek [Fasold 1992: 114] - otázka na *mateřštinu*, otázka na *užití jazyka* a případně otázka na *kompetenci v jazyce*. Konkrétní příklady různých formulací jazykových otázek v rámci sčítacích archů uvádí Český statistický úřad v analýzách ke sčítání z roku 2001 [Sčítání 2003: 38]:

- a) jazyk, kterým s respondentem v dětství hovořila matka, poručník (ČR, Slovensko)
- b) první jazyk, jemuž se respondent naučil (Kanada, Estonsko, Litva, Slovinsko, Makedonie)
- c) jazyk, kterým hovoří respondent plynule (Kypr)
- d) jazyk, ve kterém respondent myslí a zná ho nejlépe (Lichtenštejnsko, Švýcarsko)
- e) jazyk, který je užíván nejčastěji v domácnosti (Polsko, Rakousko)

Zatímco první dvě otázky zohledňují *časový aspekt akvizice* jazyka, otázky c) a d) se zaměřují na faktor *kompetence* v jazyce, poslední otázka pak zdůrazňuje *užití* jazyka (které ve vztahu k prostoru domácnosti implikuje dobrou kompetenci).

Pro bilingvní mluvčí jsou upraveny v některých cenzech definice požadované jazykové položky [Sčítání 2003: 38]:

- a) v případě dvojjazyčnosti se uvede jako mateřský jazyk ten, o němž je respondent přesvědčen, že je jeho mateřštinou
- b) pokud respondent prvním jazyku z dětství již nerozumí, uvede jako mateřský druhý osvojený jazyk (Kanada)

V prvním případě je zohledněn *postojový aspekt*, tedy otázka vztahu jedince k jazyku. Druhý příklad explicitně počítá s možností ztráty jazyka a po sčítané osobě požaduje vyplnit jazyk, ve kterém je *kompetentní* (ačkoli ani v případě druhého osvojeného jazyka to nemusí platit).

Některé sčítací archy obsahují více otázek zaměřených na téma jazyka, často se jedná o kombinaci základních otázek uvedených výše [Sčítání 2003: 38]:

- a) předpokládaná dvojjazyčnost (Finsko, Estonsko, Slovinsko)
- b) kromě mateřštiny se zjišťuje jazyk užívaný nejčastěji v domácnosti (Bělorusko, Maďarsko, Kanada, Polsko, Slovinsko, USA, Lichtenštejnsko)
- c) znalost dalších jazyků, kterými člověk komunikuje plynule (Maďarsko, Kanada, Estonsko, Lotyšsko, Lichtenštejnsko, Litva, Ukrajina, Rusko, Bělorusko, Malta)
- d) znalost oficiálního úředního jazyka dané země (Kanada, Kypr, Rusko, USA)
- e) při určení mateřského jazyka nemluvněte je rozhodující:
 - jazyk nejčastěji používaný v domácnosti (Rakousko, Slovinsko)
 - jazyk matky (Slovensko, Švýcarsko)

Otázky a-d se zaměřují na možnou *vícejazyčnost*. Poslední otázka blíže definuje mateřský jazyk pro „specifickou“ situaci uvádění údajů o dětech, které dosud nemluví.

Otázka c) svou formulací patrně nejvíce ze všech dosud zmíněných cílí na vícejazyčnost samotnou, ať již získanou v domácím prostředí nebo institucionálně ve škole a jazykových kurzech. Zjišťuje tedy oproti ostatním mnohem jasněji vícejazyčnost občanů daného státu. Otázky ohledně jazyka mohou tedy být nejen různě formulovány, ale také různě motivovány.⁴⁷

České cenzy zjišťují pouze mateřský jazyk sčítané osoby. Údaje o mateřském jazyce bývají interpretovány především jako doplňková informace k údaji o národnosti [Sčítání 2003: 6; Kalibová 1999: 92; Kalibová 2009: 214], např. jako jeden z ukazatelů asimilace občanů státu směrem k české národnosti [Sčítání 2003: 32; Kalibová 2009: 216]. Lze tedy předpokládat, že vedle zjištění aktuální jazykové situace v zemi je hlavní motivací k zařazení otázky na mateřský jazyk v českých sčítáních především souvislost jazykové otázky s problémem deklarace národnosti: „Přímá otázka na národnost či etnickou skupinu sleduje zjištění subjektivní etnické příslušnosti, deklarovaný mateřský jazyk je pak považován za objektivní kritérium příslušnosti k národnosti či etnické skupině /.../ Mateřský jazyk vykazuje stabilitu v čase i po kulturní asimilaci,“ [Kalibová 1999: 92]. Tato argumentace se však nejen na příkladu romštiny, ale obecně na příkladu jazyků v situaci jazykové směny [Fasold 1992: 114] neukazuje jako správná.

4.2 Romové a mluvčí romštiny v českých cenzech

Mateřský jazyk byl ve sčítacích arších v roce 2001 definován jako „jazyk, kterým s respondentem mluvila v dětství matka nebo osoby, které respondenta vychovaly,“ [Sčítání 2003, s.32]. Romština byla vedle češtiny, slovenštiny, němčiny a polštiny jedním z jazyků nabízených přímo k zaškrtnutí. V poli „jiný“ (mateřský jazyk) musela sčítaná osoba namísto zaškrtnutí mateřský jazyk vypsát.⁴⁸

Zjišťování takto definovaného mateřského jazyka se nemusí krýt s aktuální kompetencí v jazyce nebo frekvencí jeho užití u sčítané osoby. Kompetenci v jazyce získaném v dětství lze totiž vlivem různých okolností ztratit, na druhou stranu lze stejně tak nabýt kompetenci v jazyce i bez jazykového vlivu matky či „vychovatelů“. Pro srovnávání údajů o deklarovaném mateřském jazyce a národnosti je však nejdůležitější uvědomit si, že romština nutně nemusí být (jediným) mateřským jazykem Romů, neboť ztáta jazyka proběhla u některých respondentů již v předešlých generacích.

Tab.1: Romština jako mateřský jazyk a romská národnost v cenzech z let 1991 a 2001 podle tab. 21 a 22 [Sčítání 2003: 33]

	1991	shoda	%	2001	shoda	%	rozdíl 2001/1991
národnost	32 903	16 630	50,5	11 746	6 672	56,8	64,3 %
mateřský jazyk	24 294		68,5	23 211		28,7	4,5 %

K romštině jako mateřskému jazyku se v České republice při posledním sčítání lidu přihlásilo 23 211 osob. V cenzu z roku 1991 to bylo pro stejné území 24 294 lidí, tedy zhruba o tisíc osob více.⁴⁹ Počet osob, které se přihlásily k romštině jako své mateřštině tedy zůstává ve

⁴⁷ Jak poznamenává Fishman (1997, 40-41), celonárodní cenzy jsou nástrojem většinového establishmentu a formulace otázek i to kdy a jak jsou pokládány a jak jsou výsledky analyzovány se řídí zájmy tohoto establishmentu. Tuto poznámku píše Fishman s ohledem na použitelnost dat ze sčítání pro studium jazykové směny.

⁴⁸ Pro zjišťování údajů ze sčítání lidu ohledně romštiny a romské národnosti je třeba podotknout, že oproti údajům z roku 1991 ČSÚ nezpracovával data o maďarštině (tedy jednom z kontaktních jazyků romštiny ve slovenském prostředí, odkud mnozí Romové na území dnešní ČR přišli) [Sčítání 2003: 32].

⁴⁹ To je ovšem relativní – viz níže komentáře k možnosti volby více mateřských jazyků.

zmiňovaných cenzech téměř nezměněný (respektive v novějším cenzu o 4% klesá), počet osob, které při sčítání deklarovaly romskou národnost, ovšem poklesnul velmi výrazně (o 64%). Zatímco v roce 1991 se k romštině jako mateřskému jazyku přihlásilo méně lidí než k romské národnosti (24 294 oproti 32 903), o deset let později se více osob přihlásilo k romštině jako mateřskému jazyku než k romské národnosti (23 211 oproti 11 746).

V roce 1991 se k romskému mateřskému jazyku hlásili nejčastěji lidé, kteří současně deklarovali romskou národnost (16 630 z celkových 32 903 osob), v cenzu 2001 se lidé s romským mateřským jazykem hlásili nejčastěji k české národnosti (12 228 osob) přičemž romskou národnost a současně romský mateřský jazyk uvedlo ve sčítání 6 672 osob.

Bráno z druhé strany, z celkového počtu 11 746 osob, které se v roce 2001 přihlásily k romské národnosti jich větší část (necelých 57%) uvedla romštinu jako svůj mateřský jazyk.

Vyšší počet lidí deklarujících mateřský jazyk oproti národnosti byl v roce 2001 zaznamenán u všech hlavních národností kromě polské. Může to souviset i s tím, že položka „nezjištěno“ byla dvakrát častější u národnosti v porovnání s mateřským jazykem [Sčítání 2003: 32]. Mateřský jazyk se tedy jeví jako pochopitelnější a/nebo méně konfliktní téma než národnost. Pro uchopení tématu situace romštiny v ČR je ale důležité zdůraznit ještě jeden údaj ze sčítání, který nebývá publikován natolik často.

Při sčítání lidu v roce 2001 byla sčítaným osobám dána možnost zvolit si více než jeden mateřský jazyk. Tuto možnost zvolilo celkem 49 409 osob. Nejčastěji byl vedle češtiny jako jednoho z mateřských jazyků zvolen jazyk slovenský (14 109 osob), jazyk romský (12 970 osob) a jazyk německý (11 061).

Tab. 2: Druhý mateřský jazyk

mateřský jazyk	samostatně	s češtinou	% s češtinou oproti samostatně
slovenský	208 723	14 109	6,8%
německý	41 328	11 061	26,8%
romský	23 211	12 970	55,9%

Jak slovenština, tak němčina a romština mají větší zastoupení jako jediný mateřský jazyk. Pro mluvčí romštiny byla ale volba možnosti zapsat tento jako druhý mateřský jazyk daleko častější než v případě mluvčích slovenštiny a němčiny. Je otázkou, nakolik tato skutečnost odráží fakt, že romština v podstatě nemá (oproti slovenštině a němčině) monolingvní mluvčí a pro sčítané osoby tak volba více jazyků mohla být mnohem přirozenější volbou, než pro příslušníky řečových komunit, kde monolingvismus výjimkou není. Tato úvaha ovšem platí pouze jako úvaha nad možnou motivací sčítaných osob.

Co se týče romštiny jako „druhého“ mateřského jazyka, více než 2000 osob se přihlásilo k češtině a zároveň romštině v Moravskoslezském a Ústeckém kraji, více než 1000 osob vybralo tuto volbu ve Středočeském kraji, v ostatních krajích byl podíl nižší [Sčítání 2003: 34].

Tab. 3: Romština jako druhý mateřský jazyk / národnost
podle tab. 23 [Sčítání 2003: 35]

Sčítání 2001								
mateřský jazyk	celkem		v tom národnost					
			česká		romská		jiná	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
český ^a	12 970	26,3	9 239	71,2	2 155	16,6	1 576	12,2
romský								

Osoby, které deklarovaly romštinu jako svůj druhý mateřský jazyk se nejčastěji hlásily k české národnosti (71,2%). K romské národnosti se hlásily téměř stejně často jako k národnostem „jiným“ (16,6 resp. 12,2%).

Ačkoli se k romštině jako k mateřskému jazyku přihlásilo během posledního sčítání celkem 36 181 osob, tedy třikrát více než k romské národnosti, nelze ani v tomto případě považovat tuto položku za reálný odhad skutečnosti – jedná se jednoduše o počet osob, pro které bylo z nějakého důvodu podstatné/nekonfliktní/srozumitelné na základě požadavku ve sčítacích arších deklarovat romštinu jako svůj mateřský jazyk (případně jako mateřský jazyk svých dětí).

Striktně podle porovnání čísel z cenzů z let 1991 a 2001 by se dokonce mohlo zdát že k jazykové směně mezi mluvčími romštiny v ČR nedochází, neboť lidí s romštinou jako mateřským jazykem příliš neubývá (v případě srovnání počtu lidí s romštinou jako jediným mateřským jazykem), případně počet mluvčích narůstá (pokud bereme v potaz údaje o romštině jako druhém mateřském jazyku).⁵⁰

4.3 Další publikované odhady

Již výše jsme uvedli, že údaj o mateřském jazyce je odlišný od odhadu aktuální kompetence v jazyce nebo frekvence aktuálního užívání jazyka. Právě k pojmu „užívání jazyka/mluvení“ se vážou další odhady situace romštiny v ČR.

Téměř současně s výsledky sčítání lidu byl publikován odhad počtu Romů, kteří v různých evropských zemích mluví romsky [Bakker, Kyuchukov: 2000, 40]. Již dříve publikoval podobný odhad Liégeois [1994: 54] v hojně citované publikaci *Gypsy, Roma, Travellers*.

⁵⁰ Údaje o druhém mateřském jazyku ovšem pro sčítání v roce 1991 chybí, podobná srovnání jsou tedy srovnáním dvou různých metodik.

Tab. 4: Odhad počtu mluvčích romštiny v Evropě
podle Bakker, Kyuchukov [2000: 40] a Liégeois [1994: 59]

Stát	odhadovaný počet mluvčích romštiny	odhadovaný podíl romské populace, která mluví romsky	
		<i>zdroj: Bakker, Kyuchukov 2000</i>	<i>zdroj: Liégeois 1994</i>
Albánie	90 000	95%	-
Bělorusko	27 000	94%	-
Bosna a Hercegovina	40 000	90%	60%
Dánsko	1 500	90%	??
Estonsko	1 150	90%	40%
Kazachstán	42 000	90%	-
Kypr	650	90%	-
Litva	4 100	90%	80%
Lotyšsko	18 700	90%	80%
Makedonie	215 000	90%	95%
Moldavsko	56 000	90%	-
Nizozemí	7 000	90%	??
Norsko	200	90%	??
Polsko	56 000	90%	60%
Rumunsko	1 030 000	90%	40%
Řecko	160 000	90%	95%
Slovinsko	8 000	90%	50%
Srbsko a Černá Hora	380 000	90%	85%
Švédsko	9 500	90%	20%
Ukrajina	113 000	90%	-
Belgie	10 000	80%	??
Bulharsko	600 000	80%	90%
Chorvatsko	28 000	80%	70%
Itálie	80 000	80%	40%
Lucembusko	100	80%	-
Rakousko	18 000	80%	50%
Rusko	405 000	80%	35%**
Francie	215 000	70%	40%
Německo	85 000	70%	40%
Turecko	280 000	70%	??
Slovensko	300 000	60%	65%*
Česká republika	140 000	50%	65%*
Maďarsko	290 000	50%	40%
Finsko	3 000	40%	20%
Španělsko	1 000	1%	00%
Velká Británie	1 000	0,5%	05%***
Portugalsko	50	- %	00%
EVROPA			37%

* Bývalé Československo

** Bývalý Sovětský Svaz

*** možná tisková chyba v originálu; může se jednat o 0,5%

Tabulka je seřazena podle podílu mluvčích romštiny na celkové romské populaci daného státu v komplexnějším a novějším seznamu [Bakker, Kyuchukov 2000: 40].

Ačkoli se v případě komplexnějšího a novějšího seznamu jedná podle autorů o nej přesnější možný odhad počtu mluvčích romštiny v Evropě, neuvádí se, na jakých základech byl odhad pro konkrétní země postaven. Vzhledem k tomu, že jedním ze spoluautorů citované publikace je i Milena Hübschmannová, je možné, že se jednalo v případě České republiky o její osobní odhad na základě vlastní dlouhodobé zkušenosti. Na tento odhad se pravděpodobně odvolávají i další zdroje [Zpráva 2002; Romani project – Graz; Neústupný, Nekvapil 2003]. Pokud by se v případě různých zemí jednalo o odhad různých místních odborníků na romský jazyk, musíme v komentářích k těmto údajům zdůraznit různé individuální faktory – od míry osobní zkušenosti, ze které je odhad odvozován až po míru skepticismu daného odborníka v otázce vitality romštiny.

Liégeois [1994: 59] v publikované tabulce odkazuje na odhady organizací *Rromani Baxt Cultural Foundation* a *Research and Action Group on Romani Linguistics*, nezmiňuje ovšem, jak bylo odhadu dosaženo.

Odhady na úrovni státu logicky zastírají kulturně-jazykovou různorodost místní romské populace.⁵¹ V České republice existuje například obrovský rozdíl mezi mluvčími severocentrálních a jihocentrálních dialektů na jedné straně⁵² a olašských dialektů na straně druhé. K odhadované vitalitě romštiny v Rakousku (podle seznamu Bakker, Kyuchukov) pak pravděpodobně přispívá vysoký podíl romských imigrantů z bývalé Jugoslávie, kteří do Rakouska přicházeli od 60. let 20. století, dále jistý podíl Sintů a Lovárů, kteří na rakouské území přicházeli od 2. poloviny 19. století z českého a bavorského území (Sintové), resp. území Maďarska a Slovenska (Lovárové). Romové v rakouském Burgenlandu, kteří na tomto území žijí minimálně od 16. století jsou s ohledem na jazyk ve stejné situaci jako mluvčí severocentrálních dialektů v ČR. Tento faktor může vysvětlovat rozdíl mezi odhadem počtu mluvčích v Rakousku ve výše uvedených seznamech.

Odhady v obou seznamech se ovšem liší jak v jednotlivých odhadech (viz. zelené označení), tak i celkově – dřívější seznam je co se týče poměru mluvčích daleko skeptičtější. Údaje pro Českou republiku (resp. bývalé Československo) se v obou seznamech v podstatě shodují (zvláště bereme-li v potaz pravděpodobně vyšší počet mluvčích romštiny na Slovensku).

Podle novějšího odhadu je počet mluvčích v ČR 140 000, což podle dalšího údaje představuje 50% romské populace v ČR. Pokud nebereme ohled na země, ve kterých místní romská populace užívá především tzv. pararomštiny (Španělsko, Portugalsko, Velká Británie), je podíl mluvčích romštiny v celku odhadované romské populace pro ČR jedním z nejnižších v celé Evropě – poloviční podíl je odhadován ještě pro Maďarsko, 40% romské populace mluví romsky ve Finsku. V dalších evropských zemích (celkem jich tabulka uvádí 39) se podíl mluvčích romštiny odhaduje nejčastěji na 80 nebo 90% z celkové romské populace.

Z těchto odhadů tedy vyplývá, že situace upouštění od romštiny je v rámci Evropy poměrně netypická, ve středoevropských zemích (ČR, Slovensko, Maďarsko, částečně Rakousko) a na periferiích evropského kontinentu ovšem není neobvyklá. Zmíněné středoevropské země vytvářejí poměrně kompaktní území z velké části se překrývající s uherskou částí bývalého Rakousko-Uherska.⁵³ Hypoteticky se dá tedy uvažovat o souvislosti

⁵¹ Oba seznamy nicméně nezahrnují počty mluvčích variet tzv. pararomštiny např. ve Španělsku, Portugalsku nebo Velké Británii, kteří ale jinak bývají počítáni mezi romské skupiny (Kalé, Romaničelové aj.).

⁵² Rozdíl je možný i ve vitalitě jihocentrálních a severocentrálních dialektů, jelikož se ale jejich mlučí nevymezují vůči sobě natolik jako zmíněné skupiny vůči mluvčím lovárského dialektu (tedy olašským Romům), je mnohem obtížnější tyto skupiny pro výzkum identifikovat.

⁵³ Připomeňme, že většina Romů v ČR migrovala na toto území až po druhé světové válce ze Slovenska.

mezi politikou usazování Romů za Marie Terezie a postupnou jazykovou směnou u *části* usedle žijících Romů.⁵⁴

Poslední z publikovaných odhadů vztahujících se k užívání romštiny v ČR předchozí odhady potvrzuje. Ve zprávě o stavu národnostních menšin v České republice za rok 2004 je situaci romštiny věnována tato pasáž: „Situace v užívání romského jazyka je považována romskými aktivisty za alarmující. Většina příslušníků romských komunit již v důsledku minulých zásahů státu do vývoje těchto komunit (před rokem 1990) romský jazyk neovládá dobře, nejmladší generace pak často vůbec. Tuto situaci potvrdili i pracovníci pověřených obcí. V dotaznících vypověděli o jazykové situaci 77 571 příslušníků romských komunit a o těchto uvedli, že v domácnosti užívá romštinu 42 549 osob, tedy jen 55%,“ [Zpráva 2005: 12].

Zpráva tedy upozorňuje na různou kvalitu kompetence v romštině a zároveň na postupující jazykovou směnu k monolingvistu v češtině mezi Romy žijícími v ČR. Tento proces zároveň kvantifikuje na základě užívání jazyka.

Zpráva bohužel neodkazuje na nějaký podrobnější dokument věnovaný výzkumu a sama neuvádí metodiku zjišťování publikovaných dat. Formulace poslední věty naznačuje, že „pracovníci pověřených obcí“ vyplnili „dotazník“, ve kterém uvedli informaci o „užívání romštiny“ v „domácnostech“. Je tedy možné, že výsledný vzorek vzniknul například dotazováním reprezentanta dané domácnosti ohledně užívání romštiny a následným sečtením počtu lidí v domácnosti. I pokud by průzkum proběhl naznačeným způsobem, otázkou zůstává, jak konkrétně se tazatelé ptali, zda bylo „užívání romštiny“ respondentům nějak specifikováno. Není tedy jasné, co je „užíváním romštiny“ v citované zprávě vlastně míněno. Lidé mohou užívání jazyka chápat například i jako nepravidelné užívání jednotlivých slov a frází.

Ačkoli tedy pro situaci romštiny v ČR existují různé kvantifikované odhady, je většinou velmi složité tyto odhady nějak dále ve vztahu k jazykové situaci romštiny interpretovat.

⁵⁴ Je ale nutné poznamenat, že k jazykové směně docházelo mezi Romy v ČR i na Slovensku staletí po konci vlády Marie Terezie, zvláště u Romů v ČR má pak mnoho jiných souvislostí. Chtěl jsem především poukázat na možnou souvislost mezi sedentarizací jako výsledku určité politiky, která může vést ke snahám o integraci či asimilaci v majoritním prostředí a v důsledku k jazykové směně. Tato hypotéza by si žádala podrobnější studium.

5. SOUČASNÁ MÍRA KOMPETENCE ROMSKÝCH DĚTÍ V ROMŠTINĚ

Ve zbývajících částech této práce se budu věnovat některým výstupům sociolingvistických výzkumů situace romštiny, které prováděl Seminář romistiky v letech 2007-2009. Hlavní část bude věnována odhadu kompetence v romštině u romských dětí školního věku.

Před samotnou prezentací zjištěných dat je ale nezbytné popsat nejdůležitější prvky metodologie sběru dat, včetně omezení, která plynou jak ze samotné metodologie, tak z její aplikace. Tato omezení by měl mít čtenář na paměti při posuzování informací a dílčích závěrů z výzkumů, které budou následovat.⁵⁵

Na základě zkušeností z realizace výzkumu se pokusím rovněž navrhnout alespoň základní doporučení, která by mohla pomoci budoucím výzkumníkům zpracovávajícím podobná témata.

5.1 METODOLOGIE

Hlavním cílem výzkumů bylo zjistit současný kontext mezigeneračního předávání romštiny. Výzkum ve své metodologii propojoval kvantitativní (použití dotazníku, výzkum na statisticky relevantním vzorku respondentů) i kvalitativní aspekty (položité rozhovory, jazykové hry pro zjištění kompetence v romštině u dětí, zúčastněné pozorování). Byl rozdělen na dvě navazující části - výzkum aktuální kompetence v romštině u dětí školního věku a následný terénní výzkum v lokalitách vybraných na základě zkušeností a předběžných závěrů z výzkumu kompetence.

5.1.1 Výzkum kompetence v romštině u dětí školního věku

Pro tuto část výzkumu byla vyvinuta původní metodologie jazykových her. Jazykové hry sestávaly z několika navazujících soutěží zaměřených na porozumění a aktivní projev v romštině. Jednotlivé části přibližně 45 minutového programu měly stimulovat aktivní nebo alespoň pasivní použití romštiny ze strany dětí. Soutěže byly bodované a vítěz získal hudební CD nebo naučné DVD-ROM o romském jazyce. Jazykových her se účastnila alespoň pětičlenná (pravidelně však osmi až dvanáctičlenná) skupina dětí.

5.1.2 Výběr škol

Jazykové hry se konaly na vybraných školách,⁵⁶ dvojice výzkumníků je na škole provedla většinou ve dvou nebo více skupinách dětí. Jelikož neexistovala dostupná databáze škol, které romské děti navštěvují, pracovali jsme s evidencí škol s pozicí asistenta pedagoga, kterou nám na požádání zaslaly jednotlivé krajské úřady. S vedením školy jsme pak telefonicky dohodli, zda je pořádání jazykových her možné.⁵⁷

Naším požadavkem bylo uspořádat soutěže v jedné, lépe však ve dvou skupinách romských dětí od čtvrté do deváté třídy.⁵⁸ S odvoláním na jazykové zaměření výzkumu dotovaného MŠMT jsme se většinou vyhnuli problému etnického dělení žáků. Romské žáky pak vybíralo buď vedení školy (ať už na základě dobrovolnosti nebo „povinně“) nebo samotní výzkumníci - ti např. vysvětlili celé třídě, že se jedná o soutěž v romštině a může se jí účastnit každý, kdo romsky alespoň trochu rozumí nebo jehož rodiče romsky umí.⁵⁹

⁵⁵ Stručněji se popisu metodologie a limitům metody věnujeme také v závěrečných zprávách z výzkumů [zejména Zpráva 2009: 8-12, 44].

⁵⁶ V několika případech se soutěže konaly mimo školy - např. ve volnočasových klubech organizací, které se věnují romským dětem.

⁵⁷ U některých škol se samozřejmě zjistilo, že pozice asistenta pedagoga na nich není zřízena pro romské děti, ale např. pro děti tělesně nebo duševně postižené.

⁵⁸ Výběr dětí jsme postupně stále častěji směřovali na věkovou kategorii žáků 5.-9. třídy, aby se vysvětlování pravidel her mohlo omezit na minimum bez rizika nepochopení ze strany dětí, které by pak samozřejmě zkruslovalo výsledky.

⁵⁹ V jediném případě pak bylo nutné uspořádat hry s celou třídou, ve které navíc romské děti tvořily menšinu. Výzkumníci tak během několika hodin přepracovali metodiku na skupinové soutěžení, kde romské děti byly

Již samotný výběr škol a žáků samozřejmě skrývá určitá omezení, která zkreslují „reálnost“ vybraného vzorku soutěžících v porovnání s celkovou populací romských dětí dané věkové skupiny.

Aspirace na statisticky relevantní počet soutěžících (tedy alespoň 1 000 dětí), která vedla k požadavku početnějších (alespoň pět, lépe ale více dětí) a četnějších skupin (alespoň jedna, lépe ale dvě nebo tři skupiny), vedla k tomu, že se hry častěji organizovaly na školách s vyšší koncentrací romských dětí. Vyšší koncentrace romských dětí na dané škole znamená vyšší pravděpodobnost používání romštiny mezi dětmi v porovnání se školami, na které by romské děti chodily pouze výjimečně. Škola vybraná podle kritéria počtu romských žáků pak může být s vyšší pravděpodobností spádovou školou pro místní lokalitu s vyšším počtem romských obyvatel, kde se děti mohou s romštinou setkat pravděpodobněji než v místech, kde bydlí Romů málo. Výsledky jazykových her pak sice mohou být statisticky relevantní co do početnosti vzorku, je nicméně třeba počítat s tím, že jsou posunuty spíše směrem k lepší kompetenci v romštině.

Další zkreslení mohl přinést výběr dětí na dané škole, respektive dobrovolná účast dětí na soutěžích. Lze předpokládat, že dítě, které si je vědomo své malé kompetence v romštině, se podobného soutěžení nebude chtít zúčastnit. Tento předpoklad mohl platit, jistě však ne absolutně - i v takto organizovaných skupinách se často her účastnily děti s velmi malou kompetencí v jazyce. Pro děti byla totiž účast na soutěžích přeci jen možností, jak se vyhnout pravidelné výuce.

5.1.3 Jazykové hry

Samotné jazykové hry se skládaly z několika bodovaných i nebodovaných částí. Dvojice výzkumníků vešla do třídy s již zapnutým nahrávacím zařízením - jeho dodatečné spuštění by jednak mohlo narušit průběh her, zároveň bylo takto možné zachytit i konverzaci mezi dětmi neovlivněnou přítomností výzkumníka natolik jako v průběhu her.

Výzkumníci měli za úkol ihned začít s dětmi konverzovat v romštině - ať už při přestavbě třídy (děti během her seděly v půlkruhu, nikoli v řadách lavic) nebo při svém představování. Děti si tak od začátku mohly zvykat na specifickou situaci komunikace v romštině s neznámým člověkem, často Neromem, navíc ve školním prostředí. Navozená situace také umožnila výzkumníkům pozorovat reakce dětí, tedy to, jestli chápou instrukce při přestavbě třídy nebo jestli rozumí tomu, co o sobě výzkumník během představování říká. Porozumění bylo následně ověřeno explicitními dotazy.

5.1.4 Úvodní rozhovory

Po představení výzkumníků a účelu jejich návštěvy (výzkumníci důsledně nemluvili o výzkumu, ale celorepublikových soutěžích v romštině) se měly představit samotné děti. Jeden z výzkumníků s diktafonem v ruce obcházel jednotlivé děti a kromě otázek na jméno a věk kladl otázky zjišťující přítomnost romštiny v jazykové prostředí, ve kterém dítě vyrůstá⁶⁰ - tedy jestli umí romsky rodiče, jestli mluví rodiče romsky pouze mezi sebou nebo i s dětmi, jestli umí romsky sourozenci atp. Konverzace probíhala ze strany výzkumníka v romštině. Výzkumník měl také za úkol měnit pořadí otázek, aby se děti postupně nenaučily odpovědi, aniž by rozuměly otázkám.

hlavou skupiny, neromské děti pak mohly zapisovat romská slova a přispět tak k bodovému zisku skupiny. Neromské děti nebyly zahrnuty do výsledného analyzovaného vzorku.

⁶⁰ U prvních jazykových her nebyla konverzace nějak podrobněji tématicky určená, série otázek směřovaných na jazykové prostředí byla do manuálu pro výzkumníky včleněna na podzim 2008. Některé informace bylo možné dohledat zpětně z nahrávek a prepisů, neboť někteří výzkumníci tyto informace zjišťovali i před začleněním otázek do manuálu.

- 1 **Sar tut vičines?**
 2 A: *Patnáct*
 3 **A sar tut vičines? Jak se jmenuješ?**
 4 A: *Andrea*
 5 **Hin tut phrala pheňa?**
 6 (...)
 7 **Tu sal korkori khere?**
 8 (Někdo překládá): *Jestli si sama doma?*
 9 A: *Ne*
 10 **Máš sourozence?**
 11 (Někdo za ní odpovídá): *Jekh. Duj.*
 12 A: *Trin*
 13 **Kavka tutar phučava: vakeren khere romanes? Džanes romanes?**
 14 *Ne*
 15 **Takže doma nemluvíte vůbec?**
 16 *Jako třeba mamka jo s babičkou.*

Úryvek pochází z transkriptu nahrávky [2008-06-23-03] úvodní konverzace v jedenáctičlenné skupině dětí navštěvujících 6. třídu. Na úvodní otázku „Sar tut vičines“ *Jak se jmenuješ* odpovídá účastnice „Patnáct“, neboť očekává z dřívějších mikrokonverzací otázku na věk jako první, případně si tuto otázku z předchozích konverzací pamatovala nejlépe a připravila se na ni.⁶¹ Neporozumění otázky (zřetelné z chybné odpovědi nebo částečně absence odpovědi, viz. řádek 5) upozorňovalo výzkumníka na možnou nízkou kompetenci v romštině. Velmi častou indicií k určení kompetence v romštině bylo také napovídání ze strany jiných dětí (viz. ř. 8, 11) – z tohoto jednání bylo možné usuzovat, že spolužáky, které je napovídáno, berou jiné děti jako tu, která romsky nerozumí; na druhou stranu bylo možné usuzovat, že dítě, které napovídá, pravděpodobně romsky alespoň rozumí.

V daném úryvku výzkumník také při kladení otázek střídá romštinu (ř. 1, 3, 5, 7, 13) a češtinu (3, 10, 15) – zkouší v různých situacích začít konverzaci v romštině, ale až na výjimku (ř. 12) se mu dostává odpovědi pouze v češtině, čemuž se nakonec jazykově přizpůsobí (ř. 10, 15).

Úvod k jazykovým hrám sice pro děti nebyl bodovaný, nicméně díky němu bylo možné již před samotnými soutěži odhadnout alespoň hrubě kompetenci dětí v romštině. Nahrávky a přepisy této části aktivity mohou posloužit také k další analýze nezávislé na úsudku přítomných výzkumníků.

5.1.5 Soutěže

V první bodované soutěži měly děti říct antonymum k romského výrazu, který řekl výzkumník. V druhé hře pak děti domýšlely začátky vět, které výzkumník řekl v romštině. Začátky vět byly vytvořeny tak, aby jejich dokončení vyžadovala použití různě složitých gramatických konstrukcí. Jako různě obtížná se projevila i požadovaná antonyma v úvodní soutěži.⁶² Vzhledem k hrubému odhadu kompetence dětí, který mohl výzkumník učinit na

⁶¹ Jelikož měl výzkumník co nejdéle zkoušet konverzovat s daným dítětem v romštině, děti si mohly situaci interpretovat tak, že se očekává rovněž odpověď v romštině. Tento faktor byl zřetelný právě u otázky „Keci tuke berš“ *Kolik je ti let*. Číslovky vyšší než šest jsou totiž v romštině běžně přejímány z majoritního jazyka. Jazykových her se až na jedinou výjimku účastnily děti starší šesti let, v případě neznalosti starších forem číslovek tak odpověď na danou otázku mohly brát jako nežádoucí přepnutí do majoritního jazyka. Výzkumníci byli na tento fakt upozorněni předem a otázku na věk neměli zařazovat jako úvodní otázku konverzace, což ovšem nebylo vždy dodrženo.

⁶² Jako nejobtížnější se ukázala antonyma k přídavným jménům *nasvalo* „nemocný“ => *sasto* „zdravý“, případně *melalo* „špinavý“ => *žužo* „čistý“. Pokud byla otázka kladena v naznačeném směru (řekněte opak k *nasvalo/melalo*), děti často používaly přejímky *zdravo/čisto*; v opačném směru (řekněte opak k *sasto/žužo*), děti často nerozuměly významům slov.

základě úvodní konverzace, docházelo k situacím, kdy byla méně obtížná slova nebo větné konstrukce vybírány podle toho, které dítě bylo v soutěžení na řadě – dítě s odhadovanou menší kompetencí tak „řešilo“ předpokládané snadnější úkoly, dítě s odhadovanou vyšší kompetencí úkoly obtížnější. Tento fakt upozorňuje na důležitý faktor metodologie – výzkumníci měli za úkol nejen zjistit kompetenci dětí, ale také řídit hru, snažit se motivovat děti k použití i zbytkové kompetence v romštině a získat účastníky pro podobné soutěžení. Na druhou stranu tak ale analýzu výsledků jednotlivých soutěží můžeme brát pouze jako orientační, neboť obtížnost úkolů nebyla z jazykových i „organizačních“ důvodů pro děti stejná.

V obou zmíněných soutěžích mohl účastník použít k doplnění romštinu i češtinu (z jejíhož užití se dalo usuzovat, že dítě řečenému alespoň rozumí). Pokud někdo použil češtinu, mohl kterýkoli jiný účastník použít slovo či přeložit větu do romštiny a získat za to body. Bodování za použití romštiny, češtiny a romštiny pro dodatečný překlad se lišilo (romština – 3 body, čeština – 1 bod, překlad – 2 body). Pro děti se tyto body sčítaly jako průběžné skóre, pro výzkumníky ale sloužily jako kódy užití daného jazyka/situace, které později zanašeli do strukturovaných excelových archů. Tyto archy pak posloužily ke kvantitativní analýze dat.

Třetí bodovaná část spočívala v opakovaném poslechu nahrávky vyprávění a zakroužkování správné odpovědi (ze tří nabízených možností) na pět otázek, které se k vyprávění vztahovaly. Největšími problémy u tohoto úkolu, které nebylo vždy možné odstranit, byla akustika místnosti nebo školou zapůjčeného přehrávače (krajní možností bylo přečíst přepis nahrávky) a opisování. Výzkumníci byli instruováni, aby na místě započítali dětem body bez ohledu na podezření z opisování, v zápisovém archu ovšem měli alespoň evidentní případy zohlednit. Spolehlivost dat získaných na základě této části her je ale vzhledem k daným omezením nejmenší.

Pokud ještě zbýval čas, rozdělili výzkumníci účastníky do tří skupin podle dosavadních výsledků tak, aby byly jednotlivé skupiny v romštině stejně silné. Poté výzkumník zadal např. počáteční písmeno a jednotlivé skupiny postupně přidávaly romská slova od tohoto písmene. Skupina, které slova došla, vypadla ze hry. Členové vítězné skupiny dostali po jednom bodu. Variantou této hry bylo zvolit namísto iniciály slovní okruh, do kterého měla slova spadat. Zde ovšem vznikalo mnohem častěji riziko, jak rozlišit etablované a ad hoc vymyšlené přejímky.

Tato část her již nebyla zásadní pro samotnou kvantitativní analýzu. Výzkumníci zde měli za úkol pozorovat zejména děti, které se dosud jazykově příliš neprojevovaly – předpokládali jsme, že některé děti se budou snaže projevat ve skupině než individuálně.

Namísto skupinových her byla někdy zařazena druhá konverzace s dětmi na mimojazyková témata (budoucí povolání atp.). Účelem bylo zjistit, nakolik specifická situace ovlivňuje jazykové chování dětí, tedy jestli si děti na užití romštiny ze strany častěji neromských výzkumníků v prostorách školy zvykají a jsou na konci her ochotnější projevat se v romštině.

Na konci aktivit výzkumníci ocenili vítěze a po odchodu skupiny měli za úkol co nejrychleji zapsat své postřehy a ohodnotit kompetenci jednotlivých dětí na čtyřstupňové škále (viz. níže). Své hodnocení mohli korigovat po přeposlechu nahrávky.

Celá popsaná metodika jazykových her nabízela mnoho příležitostí k pozorování jazykového chování dětí. Zatímco jazykové chování v průběhu konverzací a jednotlivých soutěží bylo bodované a tím i zpětně rekonstruovatelné (udělení bodů pomáhalo v některých nejasných situacích zpětně se orientovat v nahrávce), jazykové chování mimo tyto úseky (např. reakce na úvodní romské promluvy výzkumníků ze strany dětí) nebylo dokumentováno jinak než pozorováním výzkumníků. Tato pozorování se zúročila v hodnocení kompetence dětí bezprostředně po skončení her, nejsou ale často zpětně analyzovatelná (chybí například zápis konkrétních pozorování, z audiozáznamu se ztrácí složka neverbální komunikace a mnohé mluvčí podle nahrávky již nelze zpětně identifikovat. Tato omezení by částečně

redukovalo použití videa. Je zase ale nutné počítat s tím, že kamera přitahuje větší pozornost - soutěžící mohou být méně spontánní, případně si budou chtít techniku vyzkoušet, což vede k prostojům a organickým problémům.

5.1.6 Rozhovor s pedagogickým personálem

Součástí výzkumu v rámci škol byl také strukturovaný rozhovor s vedením školy, případně s asistentem pedagoga. Okruhy rozhovoru směřovaly ke zjištění prostředí, ze kterého konkrétní děti pocházejí (např. jestli bydlí v lokalitě obývané především Romy), k odhadu jejich schopností v romštině a k úrovni jejich češtiny. Dalším úkolem bylo zjistit názory pedagogů na možnost zavedení romštiny do škol. Tyto rozhovory se bohužel nezaměřovaly přímo na postoje učitelů k romštině.

5.1.7 Vyhodnocení jazykových her

Výzkumníci zpracovali pro další analýzu dva základní výstupy – jednak strukturovaný excelový arch pro zápis průběhu her, jednak textovou zprávu s informacemi o škole, organizaci her, shrnutím položeného rozhovoru s pedagogickými pracovníky, prepisem konverzačních částí jazykových her a dalšími komentáři.

V excelovém archu výzkumníci k jednotlivým částem jazykových her (soutěžím i konverzacím) zapisovali číselné kódy podle jazyka, který účastník v dané části aktivity použil, dále pak informace k jednotlivým účastníkům (jméno, věk, zúčastnil se her jeho/její sourozenec, mluví se doma romsky apod.) a stručné komentáře. Především však museli výzkumníci určit kompetenci dětí na předem definované čtyřstupňové škále⁶³ [Zpráva 2010: 10]:

1 - plně kompetentní mluvčí: nemá problém porozumět mluvenému slovu a plynule se v romštině vyjadřovat. V hodině je většinou aktivní, pokud odpovídá romsky pak gramaticky správně, překládá / napovídá ostatním, případně se projevuje v romštině před a hodinou a po ní.

2 - skoro kompetentní mluvčí: mluvenému slovu rozumí výborně, ale vlastního projevu v romštině je schopen s různou mírou obtíží. Pokud mluví romsky, v závislosti na tématu hledá slova a někdy i používá gramaticky nesprávné věty.

3 - pasivně kompetentní: v závislosti na tématu není schopen úplně porozumět mluvenému slovu, v případě vlastního projevu v romštině tvoří úplně jednoduché, případně gramaticky nesprávné věty.

4 - nemluví: nulová schopnost porozumět mluvenému slovu, nulová schopnost vlastního projevu. Lexikální /gramatická znalost jazyka maximálně na úrovni základních slov a frází, kterým někdy ani úplně nerozumí.

⁶³ V případě nejasností mohli výzkumníci vepsat otazník nebo relativizovat dané kategorie vepsáním „mezistupňů“ (2-3, 3-4). Při vědomí nastavení her na spíše základní úroveň kompetence jsme ve finální analýze tyto mezistupně posunovali směrem k horšímu hodnocení.

Tuto slovní charakteristiku, kterou měli výzkumníci k dispozici, bychom mohli schematicky shrnout takto:

Tab. 5: Charakteristika kategorií kompetence používaná v jazykových hrách
[Zpráva 2010: 10]

kategorie	Druhy kompetence			
	mluví	gramatika	rozumí	slovní zásoba
1 - plně kompetentní	+	+	+	+
2 - skoro kompetentní	+/-	+/-	+	+
3 – pasivně komp.	-	-	+/-	+/-
4 - nemluví	-	-	-	+/-

Jak jsme již podotkli v předchozí poznámce, jednotlivé kategorie nejsou zcela jasně rozlišitelné ani v dané situaci a čase – vždy se jedná o určité zjednodušení a určitou míru osobního soudu výzkumníků. Určení kompetence totiž nebylo pouhým součtem bodů, které děti získaly v rámci soutěží (ačkoli i takováto analýza dat je zpětně kdykoli možná), ale také zohledněním jazykového chování v rámci aktivit (např. napovídání) i mimo ně (např. spontánní rozhovory s dětmi před nebo po skončení her).

Právě osobní hledisko výzkumníků při posuzování kompetence je nejpodstatnějším faktorem celé metody jazykových her – nesmí totiž dojít k záměně intervalové škály (tedy např. jasně definovaných kategorií kompetence) za jednoduché pořadí účastníků v rámci skupiny nebo v rámci školy. Tento úkol je pro výzkumníky velmi náročný, lze mu ale do velké míry předejít co nejjasnější definicí daných kategorií a také angažováním spíše menšího týmu výzkumníků, kteří si metodiku hodnocení osvojí a budou ji později adekvátně aplikovat.

5.1.8 Využití údajů z jazykových her pro další výzkum

Výsledky jazykových her byly důležité nejen pro výslednou analýzu míry kompetence v romštině u dětí školního věku, ale také pro navazující část metodologie výzkumu. Jelikož pro romskou populaci v ČR neexistují relevantní sociologická data z celonárodních cenzů, bylo metodologickým problémem určit lokality, ve kterých výzkum proběhne a určit v rámci této lokality respondenty. Zatímco u výzkumu kompetence školních dětí v romštině byly jednotlivé školy vybírány relativně náhodně (orientačně jsme zohledňovali zastoupení jednotlivých krajů, větších a menších měst nebo lokalit s výraznější olašskou komunitou)⁶⁴, u navazujícího výzkumu faktorů, které ovlivňují mezigenerační předávání jazyka jsme se mohli opřít o dosavadní výsledky jazykových her a to ve dvou ohledech – jednak byly pro výzkum vybrány lokality s různou mírou zjištěné kompetence u daného vzorku dětí, jednak měli výzkumníci v dané lokalitě kontaktovat rodiny dětí, které byly v jazykových hrách výzkumníky zařazeny do různých kategorií kompetence. V případě, že se podařilo tyto rodiny najít⁶⁵, sloužila druhá fáze výzkumu i jako zpětná vazba pro metodologii jazykových her. Bylo totiž možné zjistit, nakolik se hodnocení v rámci jazykových her setkává s reálnou kompetencí v romštině u daného dítěte nebo s tím, jak kompetenci v romštině u daného dítěte vnímá jeho okolí.

⁶⁴ Jelikož jsme si během výzkumu uvědomovali malé zastoupení olašských dětí ve vznikajícím vzorku, snažili jsme se výběrem lokalit s olašskou komunitou výsledný vzorek ovlivnit. Přesto je ale zastoupení olašských dětí ve výsledném vzorku malé. Tento fakt patrně souvisí s metodou výběru škol.

⁶⁵ Snadnější to bylo v případě měst s menší romskou komunitou žijící převážně soustředěně na jednom místě. Alespoň základní informace o bydlišti dětí byly výzkumníkům známy z rozhovoru s pedagogickými pracovníky na škole, kde se pořádaly jazykové hry. Znalost konkrétního jména dítěte pak byla dobrou a srozumitelnou záminkou pro úvodní kontakt s neznámým Romem na ulici. Díky návštěvě v jedné rodině účastníka jazykových her bylo pak možné vyhledat bydliště dalších dětí a pokusit se o návštěvu v jejich rodinách.

Pokud se z různých důvodů nepodařilo v dané lokalitě vyhledat domácnost alespoň jednoho z účastníků her, nahrávali výzkumníci nejdříve položené rozhovory s náhodně oslovenými Romy.⁶⁶ Jednotlivé okruhy těchto rozhovorů se zaměřily na základní informace o místní romské komunitě (např. rozdíl v sociálního statusu jednotlivých rodin, délce pobytu v daném místě, dialektu romštiny; informace o existenci smíšených manželství atp.) a na základě těchto rozhovorů bylo možné vybrat respondenty pro rozhovor soustředěný již výhradně na jazykové okruhy.

5.1.9 Výhody a limity dané metody

Data o kompetenci v jazyce lze zjišťovat pozorováním či rozhovory, z praktických důvodů se ovšem k podobným výzkumům používá častěji dotazníkové šetření nebo rozhovory s informovanými pozorovateli [Fishman 1997: 49]. Fishman [tamtéž] dále poznamenává, že závěry z pozorování jazykového chování jsou ovšem těžko ověřitelné a jejich průkaznost je tedy nejistá.

Metoda jazykových her má oproti dotazníkovému šetření výhodu v tom, že se orientuje na jazykové chování, nikoli na deklarace. Kromě samotného pozorování jazykového chování v průběhu celé návštěvy ve třídě/škole ovšem zahrnuje také jasně určené situace (především soutěže) a umožňuje tak srovnání různých pozorování na rozsáhlém vzorku mluvčích. Hry také umožňují díky úvodnímu rozhovoru s dětmi a rozhovoru s pedagogickým personálem korelovat zjištěnou kompetenci s různými faktory a mohou posloužit jako dobrý klíč pro organizaci dalšího jazykového výzkumu v lokalitě, kde se hry uskutečnily.

Patrně nejlepší metodou pro zjištění kompetence v jazyce by bylo vedení rozhovorů s jednotlivými dětmi a analýza transkriptů. Takovýto výzkum by byl jistě průkaznější, zároveň ale časově mnohem náročnější. Navíc je možné, že by respondenti znalost romštiny v situaci „jeden na jednoho“ neprojevovali. Jazykové hry tuto překážku alespoň částečně překonávají skupinovým charakterem her a motivačním faktorem soutěže o cenu.

Mnohé z limitujících faktorů, které jsem uvedl v podrobném popisu metodologie, jsou překonatelné určitou úpravou vycházející z popsaných problémů. Lze například upravit používaná slova/věty a organizaci soutěží tak, aby analýza jednotlivých soutěží napomáhala celkovému vyhodnocení dat. S ohledem na očekávanou kompetenci dětí lze samozřejmě upravovat složitost úkolů. Velkým přínosem by bylo použití videokamery, které by umožnilo opakovanou analýzu všech soutěží. Pro další aplikaci metodologie by bylo rovněž dobré klást větší důraz na úvodní konverzaci se soutěžícími (její délku, pokládané otázky) a na její opakování po skončení soutěží nebo těsně před ním.

Je ale vždy nutné uvažovat o popsané metodologii nikoli pouze jako o jazykovém výzkumu, ale také jako o aktivitě pro žáky, která by je měla pokud možno bavit (měla by být dynamická a asi ne delší než jednu hodinu). Pozitivní přijetí aktivit u dětí ovlivňuje celou práci a do jisté míry i výsledky.

Důležitým zdrojem informací o situaci romštiny mohou být také rozhovory s pedagogickým personálem. Ty by mohly přímo zahrnovat i určitý druh postojových otázek zaměřených na vnímání romštiny.

⁶⁶ Ty byly ovšem realizovány i v rodinách dětí, které se her účastnily

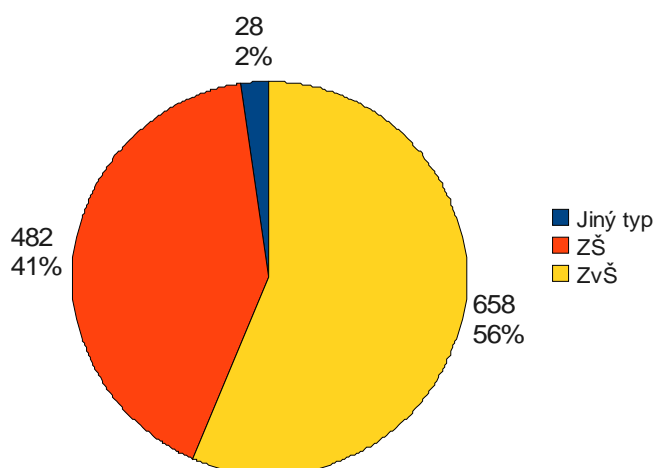
5.2 VÝSLEDKY JAZYKOVÝCH HER

V této části budou prezentovány výsledky jazykových her a tedy odhad kompetence v romštině u romských dětí na prvním a především na druhém stupni základních škol, ke kterému jsme dospěli. Většina dat, se kterými zde pracuji, byla publikována ve Zprávě 2010. K publikovaným výstupům zde přidávám několik dalších analýz a údajů souvisejících s limity metody jazykových her a faktory, které souvisejí s předáváním romštiny a užíváním jazyka.

5.2.1 Údaje o vzorku

Her se zúčastnilo celkem 1 168 dětí na 64 školách a v sedmi volnočasových klubech ve 44 městech po celé ČR. Kromě Královéhradeckého kraje jsme navštívili alespoň jednu školu či klub v každém kraji ČR. Jak již bylo řečeno, školy byly vybírány na základě seznamu škol s pozicí asistenta pedagoga a na základě telefonické domluvy s vedením dané školy.

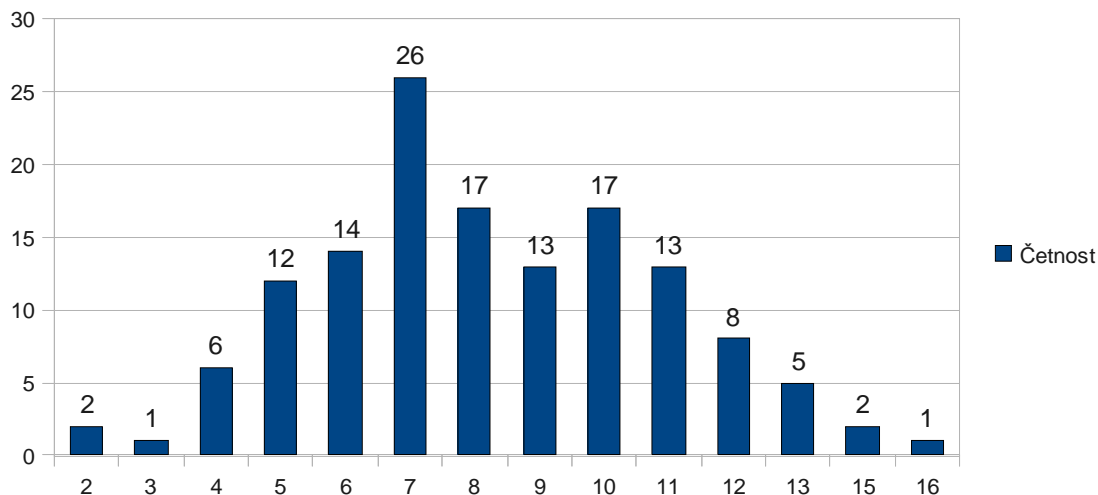
Graf 1: Typy škol, na kterých se hry uskutečnily

Většina dětí se her zúčastnila na bývalých zvláštních školách, nicméně nemalá část soutěžila v rámci skupin zorganizovaných na běžných základních školách. Tento údaj by neměl být automaticky interpretován jako zpráva o počtu romských dětí na daném typu školy - poměr romských a neromských dětí se na obou typech škol lišil - některé zvláštní školy navštěvovalo jen málo romských dětí, na některých běžných základních školách tvořily romské děti většinu (viz. níže). U volnočasových klubů se ovšem jednalo převážně o kluby zaměřené na romské děti nebo sídlící v převážně romských lokalitách.

Děti se her účastnily v rámci 137 skupin o různém počtu členů. S ohledem na kvantitativní charakter výzkumu jsme preferovali organizaci her se dvěma či třemi skupinami na jedné škole.

Graf 2: Počet dětí ve skupině

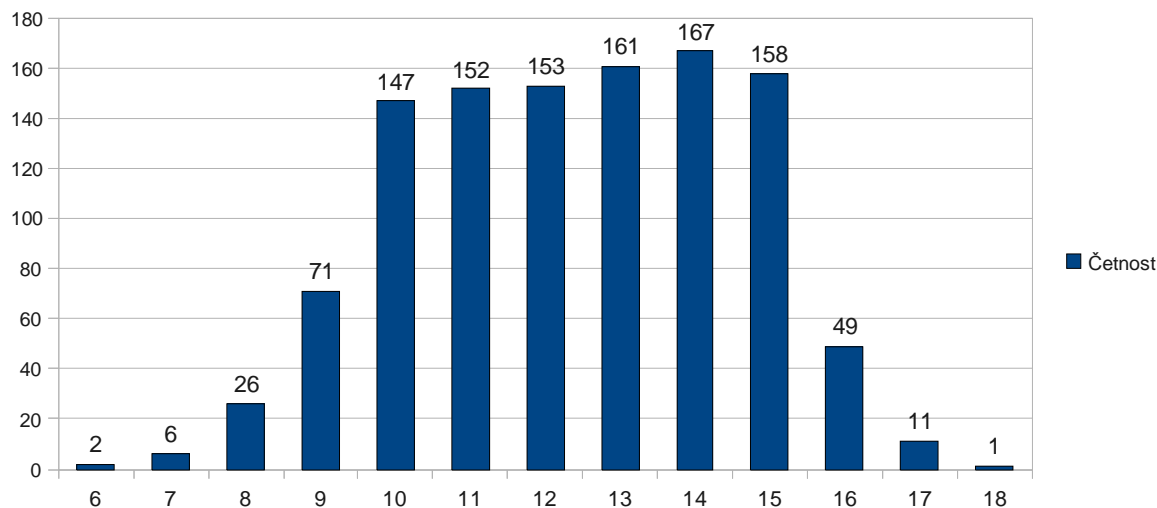

Nejčastěji soutěžily děti ve skupinách od pěti do jedenácti členů. S vyšším počtem dětí ve skupině roste i obtížnost zařazení konkrétního soutěžícího do dané kategorie kompetence. Postupně jsme došli k závěru, že únosné maximum počtu dětí ve skupině tvoří 10 - 12 dětí. Přesto docházelo i k organizaci her v početnějších skupinách, a to zejména na školách s téměř výhradně romskými žáky, kde by organizací menší skupiny došlo k dělení třídy. Z celkového vzorku 1 168 dětí byla u 350 z nich určována kompetence po soutěžích, kterých se zúčastnilo více než deset dětí. Ve více než dvanáctičlenných skupinách se her zúčastnilo 111 dětí, tedy necelá desetina vzorku.

Ve vzorku mírně převažovali chlapci (53%) nad dívkami. Velmi malá část dětí (3%) se jazykově a/nebo deklarativně projevila jako olaští Romové. Jediný údaj existuje k rozdělení (bývalých) mluvčích jiho- a severocentrálních dialektů. Jazykově se tak projevila jediná účastnice her, několik dětí se deklarativně hlásilo k „maďarským Romům“. Ve výsledku jsme zohledňovali pouze jazykový projev dětí a nerozlišovali jsme tedy mezi (bývalými) mluvčími jihocentrálních a severocentrálních dialektů.

Při organizování jazykových her jsme se záměrně soustředili na děti od čtvrté do deváté třídy, čím dál častěji pak na děti od páté třídy výše. Důvodem bylo snazší vysvětlování pravidel her starším dětem a také předpoklad menšího ostychu u starších dětí.

Graf 3: Rozložení vzorku podle věku

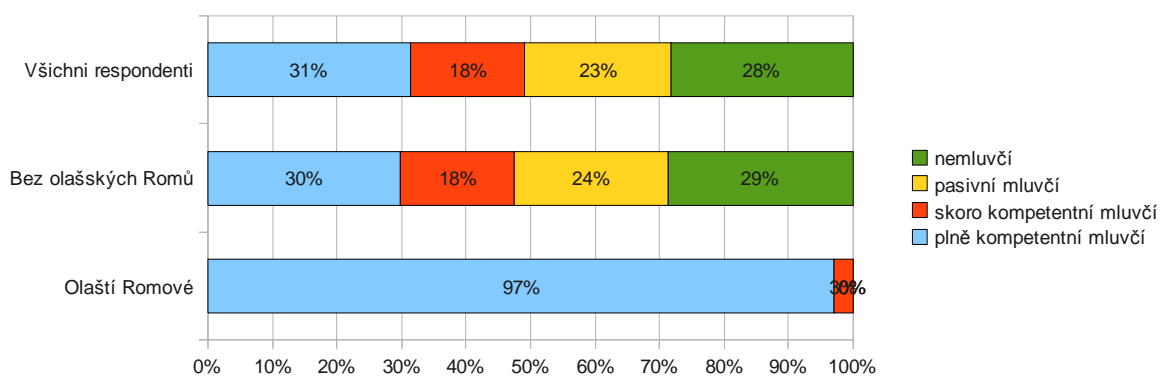

Údaj o věku chybí u 64 dětí z celkového vzorku. Z grafu je patrné, že největší část vzorku (85%) tvoří děti od desíti do patnácti let.

5.2.2 Odhad kompetence

Výzkumníci měli na základě jazykového projevu dětí během her zařadit soutěžící do čtyř předem definovaných kategorií kompetence. Nejlepší soutěžící ve skupině byl oceněn nezávisle na těchto kategoriích podle počtu získaných bodů.

Graf 4: Rozvržení definovaných kategorií kompetence

Graf ve třech vodorovných sloupcích ukazuje výsledky pro soutěžící z řad dětí, které se během her ne/deklarovaly jako olašské a výsledky nedělené podle (předpokládaného) dialektu.

Základní *odhad* kompetence v romštině u romských dětí školního věku lze formulovat tak, že u neolašských Romů můžeme určit maximálně (s ohledem na limity metody) 30% dětí s aktivní kompetencí v romštině a přibližně 30% dětí se zbytkovou kompetencí v romštině na úrovni základních slov a frází. Mezi těmito póly se nalézají přibližně 40% romských dětí, z nichž o něco větší část (24%) rozumí spíše základní konverzaci v romštině bez schopnosti aktivního projevu, menší část (18%) má pak velmi dobrou pasivní kompetenci někdy doprovázenou i určitou mírou schopnosti aktivního projevu v romštině.

U dětí z rodin olášských Romů lze očekávat aktivní znalost romštiny téměř u všech. Tento odhad je ovšem postaven pouze na výsledcích od 35 olášských dětí z celkem 11 měst v ČR. Je ovšem třeba mít na paměti, že olášské děti jsme identifikovali především podle dialektu, který užívaly. Olášské děti, které by olášsky neuměly a jako olášské se ani nedeklarovaly, by byly zařazeny do skupiny „neolášských“.

K tomu lze poznamenat ještě další věc. U dalších devíti dětí jsme (pouze) na základě rozhovorů věděli, že jeden z rodičů je olášský Rom - tato skupina je v hodnocení zařazena mezi neolášské děti. V této skupince byly tři děti zařazeny do kategorie kompetence 4, dvě děti do kategorie kompetence 1 a čtyři děti do kategorie kompetence 2.⁶⁷ Spolu se zkušenostmi ze dvou lokalit, ve kterých jsme zaznamenali smíšené sňatky mezi olášskými a neolášskými Romy (nikoli ovšem s Neromy), bychom mohli formulovat hypotézu, že k nižší kompetenci v olášské romštině u dětí dochází „především“ ve smíšených manželstvích olášských a neolášských Romů. Jedná se ovšem pouze o slabou hypotézu, kterou by bylo potřeba ověřit.

Tento odhad kompetence je sice podložen popsanou metodikou, „řízený“ úsudek výzkumníků lze však bohužel velmi málo zpětně ověřovat. Jednou z možností určité kontroly základního odhadu je omezit celkový vzorek podle limitujících faktorů popsané metodologie a srovnat jej se základním odhadem uvedeným výše.

Jako jeden z limitujících faktorů metody bylo uvedeno množství vjemů, které musí výzkumník včlenit do celkového hodnocení. Lze předpokládat, že s tímto problémem si lépe poradí zkušenější výzkumník, případně výzkumník, který má ohodnotit spíše menší skupinu dětí.

Z celkového počtu 137 skupin „hráčů“ bylo 104 skupin hodnoceno za účasti alespoň jednoho z pěti ve výzkumu nejvíce angažovaných výzkumníků.⁶⁸ To by mělo být vnímáno jako určitá známka relevantnosti dat, alespoň v rámci dané metodiky - v převážné části vzorku byla metodika aplikována zkušenými výzkumníky.

Pokud budeme ovšem pracovat s předpokladem zkušenosti, nemůžeme jednoduše vzít výsledky od těchto výzkumníků a porovnat je s celkem, neboť obeznámenost s reálným použitím metodiky i u nich vznikala časem.

Jako hranici „zkušenosti“ můžeme poměrně arbitrárně zvolit 10 již ohodnocených skupin kterýmkoli z dvojice výzkumníků. Tomuto kritériu odpovídá přibližně polovina vzorku - celkem u 73 skupin (626 dětí)⁶⁹ ze 137 vedli jazykové hry výzkumníci, kteří již ohodnotili alespoň 10 skupin.

Jako další limitující faktor můžeme stanovit početnost skupiny. Pro tuto potřebu budeme brát hodnocení u početnější než desetičlenné skupiny jako nerelevantní a zaměříme se tedy na situace, kdy měla dvojice výzkumníků ohodnotit kompetenci u maximálně 10 soutěžících.

Výše uvedené limitující faktory lze rovněž kombinovat.

⁶⁷ Po zkušenosti z terénu je možné soudit, že v případě jedné dívky zařazené do kategorie kompetence 1 se jednalo o „omyl“ ze strany výzkumníka, který vedl jazykové hry - dívka rozhodně nepatřila mezi aktivní mluvčí. Další dívka, která se deklarovala jako poloviční olášská Romka patrně mezi olášské Romy nepatří a touto deklarací pouze mátl výzkumníky. Na tomto příkladě se potvrzuje adekvátnost rozhodnutí zařadit tuto specifickou a velmi malou část vzorku mezi neolášské Romy.

⁶⁸ Osobní „skóre“ těchto výzkumníků tvoří 19 - 34 ohodnocených skupin.

⁶⁹ Uvedené číslo odpovídá počtu dětí, které byly ohodnoceny. Konkrétní hodnocení chybí u 13 dětí z takto vymezeného vzorku.

Tab. 6: Kategorie kompetence / zkušenost výzkumníků / skupiny do 10 členů

		celkové výsledky		skupiny hodnocené „zkušenými výzkumníky“		pouze skupiny do 10 členů včetně		skupiny do desíti členů hodnocené "zkušenými výzkumníky"	
počet měst				32		42		27	
			%		%		%		%
Kategorie kompetence	1		31%	205	33%	251	32%	147	39%
	2		18%	117	19%	133	17%	65	17%
	3		23%	127	20%	175	22%	66	17%
	4		28%	177	28%	219	28%	103	27%
celkem			100%	626	100%	778	99%	381	100%

Při ověřování výsledků pomocí různého typu omezení vzorku by měl mít čtenář na paměti, že se zde porovnává nikoli kompetence konkrétních dětí (ty se v různých skupinách do jisté míry shodují i liší) - různě vymezené vzorky odrážejí výzkum z různých měst a je možné, že rozdíl je dán objektivními rozdíly v kompetenci v romštině u konkrétních soutěžících. Jedinou protiváhou této skutečnosti může být velikost vyselektovaného vzorku nebo jeho rozmanitost, indikovaná v tabulce počtem měst, ve kterých se různě vymezená množina soutěžících her zúčastnila.

Pokud se podíváme na vztah výsledků vyselektovaných podle počtu dětí ve skupině a podle „zkušenosti výzkumníka“, je možné říci, že tento limitovaný odhad se oproti celkovému odhadu nijak výrazně neliší. Základní odhad je buďto poměrně relevantní nebo zkušenost výzkumníka a velikost skupiny nehrála v rozhodování natolik důležitou roli. Kombinace obou faktorů již ale přináší výraznější rozdíly v porovnání s celkovým výsledkem.

U všech vyselektovaných vzorků ovšem v podstatě zůstává zachován základní poměr kategorií kompetence 1>4>3>2, výjimku tvoří v posledním sloupci stejný poměr u středových kategorií.

Základní závěr výzkumu kompetence romských dětí školního věku v romštině by tedy mohl být formulován následovně: „V současné generaci romských dětí školního věku se nejčastěji setkáme s různou mírou pasivní kompetence v romštině (kategorie 2 a 3), u přibližně 30% romských dětí lze ale předpokládat aktivní kompetenci v jazyce, u dalších zhruba 30% naopak kompetenci velmi nízkou. Tento odhad se netýká dětí z rodin olašských Romů, u kterých převládá aktivní kompetence v jazyce.“

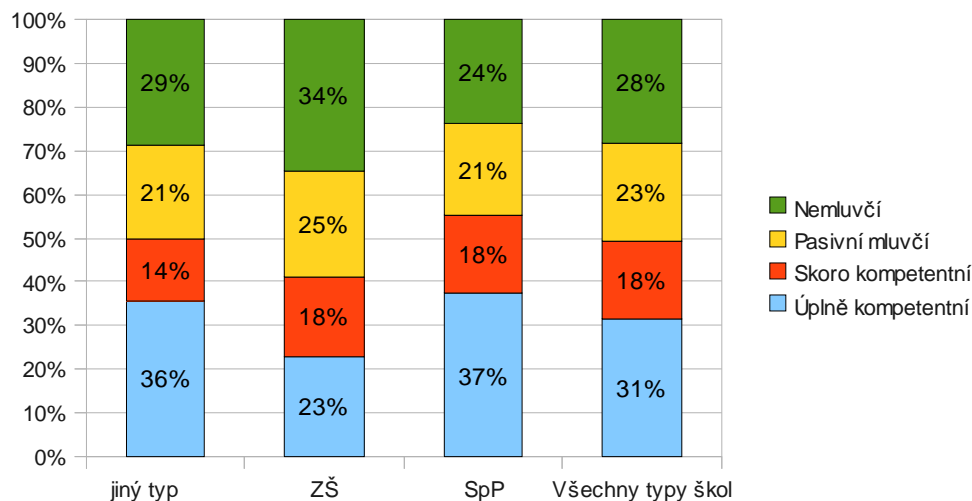
5.2.3 Zjištěná kompetence ve srovnání s jinými faktory

V této kapitole jsme se dosud věnovali zejména charakterizaci vzorku a relevantnosti celkového odhadu kompetence v rámci možností zvolené metodiky. V dalším textu se budeme zabývat dalšími možnostmi interpretace výsledků pomocí korelací určené kompetence s některými faktory souvisejícími s organizací her a charakteristikami soutěžících.

5.2.3.1 Typ školy

Jak jsme již řekli, většina dětí se jazykových her zúčastnila na bývalých zvláštních, dnes speciálních nebo praktických školách (SpP).

Graf 5: Kompetence podle typu školy

Korelace zjištěné kompetence s typem školy, na kterou dítě chodí, naznačuje, že v bývalých zvláštních školách je obecně kompetence v romštině větší než je tomu u běžných základních škol. Vzorek je, podle sociologů, kteří kvantitativní data zpracovávali, dostatečně velký na to, aby byl výsledek statisticky relevantní. Tento trend je znatelný především u obou krajních stupňů kompetence - ve zvláštních školách je výrazně více plně kompetentních žáků než na základních školách. Tam je zase výrazně vyšší skupina žáků, kteří romštinu vůbec neovládají (celá třetina respondentů).

Tento výsledek může odrážet jednak vyšší koncentraci romských dětí na zvláštních školách a tedy větší pravděpodobnost komunikace v romštině mezi dětmi, jednak potenciální jazykovou bariéru, které může být důvodem zařazení dítěte na bývalou zvláštní školu. Tyto faktory se jeví jako propojené, ne vždy tomu tak ale musí být.

V rámci výzkumu na školách jsme po skončení her vedli položené rozhovory s vedením školy nebo s asistenty pedagoga. Otázka na koncentraci romských dětí na škole byla součástí těchto rozhovorů, nicméně ne vždy se nám podařilo získat odpověď – dělení dětí na romské a neromské bylo pro některé ředitele nebo asistenty pedagoga (alespoň v rámci rozhovoru) nepřijatelné. Přesto máme takovýto odhad pro většinu škol, které jsme v rámci výzkumu navštívili,⁷⁰ tedy pro 830 dětí z celkového vzorku 1168 dětí.

⁷⁰ Pro skupiny, které se her účastnily mimo školní instituci zpravidla nemáme odhad vztahující se ke škole, kterou děti navštěvují. Tyto skupiny jsou tak ze vzorku pro účel korelace kompetence v romštině a podílu romských dětí na určité škole vyřazeny. U tří škol, které jsou vnímány v lokalitě jako většinově romské, provedl „odhad“ autor této práce – relevantní není ani tak odhad sám jako zařazení těchto škol do množiny D (viz níže). Toto zařazení lze opřít i o fakt, že výzkumu se na těchto školách účastnily celé třídy, přičemž se hry konaly ve třech skupinách na každé škole.

Tab. 7: Poměr romských dětí na škole

% romských dětí	škol	dětí	
1	1	4	A
5	6	50	
5-8	1	8	
10	3	40	102
20	2	39	B
20-25	1	10	
25	1	13	
30-35	1	17	
35	1	12	91
40	1	13	C
40-50	1	21	
50	12	192	
55	1	30	
60	1	19	275
50-70	1	38	D
70	1	14	
75	2	49	
80	2	28	
70-90	1	45	
85	2	34	
90	1	14	
80-100	1	18	
90-100	2	40	
100	3	82	362
?	16	274	E
mimo školy	6	64	338
celkem	71	1168	

Pro účel korelace mezi koncentrací romských dětí na dané škole a zjištěné kompetence v romštině byly různé odhady seskupeny do čtyř množin (A, B, C, D), množina E pak zahrnuje školy, u kterých údaj o koncentraci romských dětí nemáme a skupiny, které se her účastnily mimo školní instituci.

Množina A zahrnuje školy s podílem romských dětí mezi všemi žáky do 10%, tedy s velmi malým procentem romských dětí. Na školy, které byly zařazeny do skupiny B, dochází mezi 20 a 40% romských dětí, tedy již zaznamatelný podíl, nikoli však většina. Do množina C byly zahrnuty školy, na kterých romské děti podle odhadu vedení školy tvoří zhruba polovinu všech žáků. Poslední množinu tvoří školy většinově „romské“.

Tab. 8: Poměr romských dětí na škole / kompetence v romštině

	A	%	B	% bez ? (89)	C	% bez ? (269)	D	% bez ? (342)	ABCD	% bez ? (802)	
1	19	19	22	25	94	35	112	33	247	30	
2	15	15	21	24	54	20	61	18	151	19	
3	26	25	25	28	65	24	65	19	181	23	
4	42	41	21	24	56	21	104	30	223	28	
?	0	0	2	-	6	-	20	-	28	-	
celkem	102	100	91	101	275	100	362	100	830	100	

Řádky tabulky odkazují k definovaným kategoriím kompetence, přičemž „?“ značí počet dětí, u kterých se výzkumníkům z různých důvodů nepodařilo kompetenci dítěte zařadit. Sloupce tabulky pak ukazují zjištěný podíl kategorií kompetence rozdělený podle koncentrace romských dětí na navštívených školách. Procentuální podíl je vztahován k počtu dětí, u kterých se podařilo kompetenci v romštině podle popsané metodiky určit (konkrétní číslo je uvedeno v závorkách v prvním řádku tabulky). Podíl v procentech je zaokrouhlen na celá čísla, což vedlo k jemné nepřesnosti u množiny B – 1% navíc v řádku „celkem“ je zapříčiněno tímto zaokrouhlením. Sloupec ABCD a sloupec následující zahrnují průměrný výsledek ve všech školách, ze kterých máme údaj o podílu romských žáků.

Jednotlivé množiny škol mají různý počet členů – od 91 (množina B) po 362 (množina D). Na školách s vyšší koncentrací romských dětí bylo totiž možné uspořádat hry ve více skupinách, zatímco na školách s několika romskými dětmi bylo možné vytvořit např. jen jednu méně početnou skupinu soutěžících.

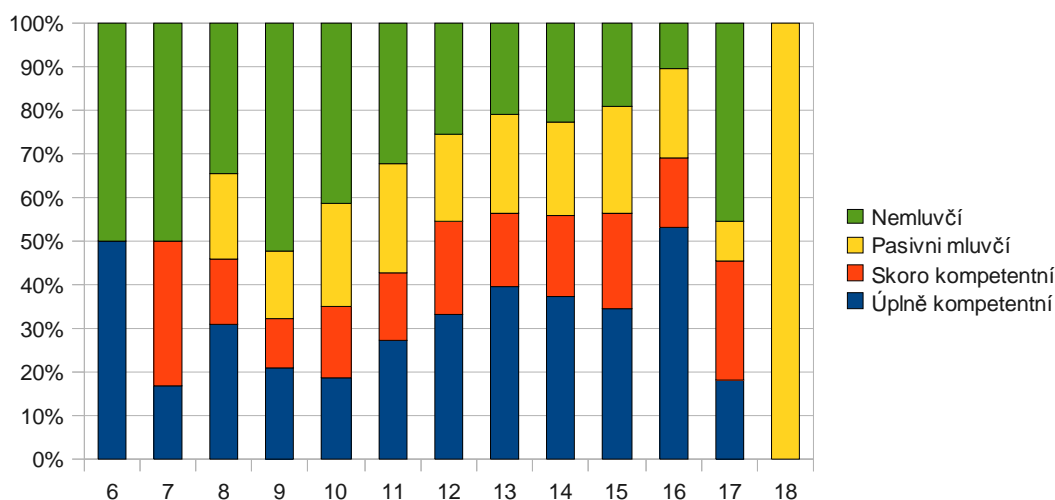
Tabulka ukazuje, že na školách s malým počtem romských dětí byl v porovnání s ostatními množinami škol nejnižší podíl dětí s aktivní kompetencí v romštině a naopak nejvyšší podíl dětí se zbytkovou či žádnou kompetencí v jazyce. Na školách se 40 a více procenty romských dětí byla u účastníků her častější aktivní kompetence než mezi dětmi, které chodí na školy s menším podílem romských žáků.

Tato přímá úměra mezi koncentrací romských dětí na škole a podílem dětí s aktivní kompetencí v romštině by však neměla zastírat další informace, které můžeme z tabulky vyčíst. U kategorií 2, 3 a 4 již nelze určit takto jasnou závislost, neboť např. i na školách s vyšší koncentrací romských dětí byla nemalá část dětí hodnocena jako v romštině nekompetentní (kategorie 4) nebo s horší pasivní kompetencí (kategorie 3). Důležité je rovněž všimnout si, že ve všech množinách škol se nachází nezanedbatelná část dětí spadajících do všech definovaných stupňů kompetence.

5.2.3.2 Věk dítěte

Důležitým faktorem, který je možné srovnat s určenou kategorií kompetence je věk dítěte. Zhruba 85% celého vzorku spadá do věkového rozmezí 10-15 let, celých 96% účastníků her pak spadá do věkové skupiny 9-16 let. V tomto rozmezí se mění sebenazírání člověka, může se velmi změnit kompetence člověka v jazyce nebo jeho jazykové chování, zejména v souvislosti s rostoucí orientací jazykového chování na skupinu vrstevníků – pokud vrstevníci např. ve škole mluví převážně česky, ovlivní to jazykové chování i u dětí, u nichž doma se běžně romsky mluví (podrobněji k jazykovému vývoji jedince viz [Hudson 1996: 14-16], s ohledem na volbu různých jazyků viz [Chambers 2003: 175-176, 185]).

Graf 6: Kompetence a věk dítěte

U obou krajních věkových kategorií (6 a 18 let) jsou výsledky zkresleny velmi malým počtem respondentů (2 a 1). Toto zkreslení je patrné i z grafu. Pro jakoukoli další interpretaci by výsledky u těchto dvou věkových skupin měly být pomínuty.

Vztah mezi věkem a kompetencí je statisticky významný, nicméně věk samotný vysvětluje velmi málo (okolo 3%) celkové variability v určené kompetenci dětí. Jinak řečeno, věk není hlavním faktorem ovlivňujícím kompetenci a závislost není navíc lineární (jak je vidět z grafu). Obecná tendence je ale taková, že se zvyšujícím se věkem roste kompetence v romštině.

Tento závěr je důležitý z hlediska interpretace celého výsledku. Zvyšující se kompetence v závislosti na věku může odkazovat k několika faktorům:

a) starší děti mohou být v projevu navenek spontánnější než děti mladší, které mohou být zamlklejší. Aktivita dětí samozřejmě ovlivňuje určení kompetence.

b) dalším faktorem může být postupné uvědomování si otázky vlastní identity - identifikace s romstvem může vést k častějšímu užití jazyka nebo ke snaze jazyk se zpětně naučit.

c) jak se ukázalo i v kvalitativním výzkumu [Zpráva 2009: 48], plná akvizice romštiny může být poměrně dlouhodobý proces i v prostředí, kde se běžně komunikuje romsky, ovšem v komunikaci s dětmi je frekventovanější čeština. V pozdějším věku může být člověk častěji přijat jako plnohodnotný komunikační partner dospělých a původní věková distinkce ve výběru jazyka v rámci rodiny se postupně rozostřuje.

d) Změna v komunikaci mezi dětmi a rodiči směrem k vyššímu používání romštiny může být zapříčiněna i tím, že dítě chodí do školy už delší dobu. Mnozí rodiče totiž nemluví na děti romsky před nástupem školní docházky a používání romštiny s dítětem odkládají na později [Zpráva 2009]. Může to být ale pouze deklarativní stanovisko, nikoli naplňovaný plán.

5.2.3.3 Kompetence sourozenců

Ve stejné či v různých skupinách se her někdy účastnily děti, u kterých se během rozhovorů s nimi či s pedagogickým personálem ukázalo, že jsou sourozenci. U těchto dvojic či trojic můžeme porovnat určenou kategorii kompetence. Srovnání je relevantní mimo jiné proto, že sourozenecké skupiny z logiky organizace her hodnotili titíž výzkumníci ve stejný den (někdy i v rámci jedné skupiny).

Tab. 9: Kompetence sourozenců

věk sourozenců	10-15-16	15-16	10-14	10-11	10-12	8-10	10-13	10-15	11-15	10-11	12-16	10-10	12-12	10-11	10-12	8-11	9-11	11-12	12-13	15-18	11-12
Výsledky sourozenců	1-2-1	2-1	1-3	3-1	4-3	4-2	4-3	2-1	2-1	4-2	4-3	2-3	3-4	2-1	2-3	2-3	3-2	3-2	3-2	1-3	1-2

V 21 ze 72 zaznamenaných sourozeneckých skupinách (tedy u 29%) vykázali sourozenci rozdílné výsledky v kompetenci v romštině. Rozdíly mezi nimi ovšem nebyly ve většině případů velké (maximálně dva stupně a to jen ve 4 případech; v tabulce tučně). U tohoto vzorku ovšem neplatí předpoklad, že by starší sourozenci měli vždy dosahovat lepších výsledků. U třetiny sourozeneckých skupin, jež dosáhly rozdílných výsledků, dosáhl mladší sourozenec výsledků lepších (vyznačeno bílou barvou čísla).

Rozdíl v hodnocení u sourozeneckých párů nemusí být objektivně platný a může se jednat pouze o výsledek limitů metodologie. Stejně tak je ale možné, že tento výsledek odráží ústup romštiny z pozice dominantního/mateřského jazyka romských dětí a tím pádem silnější vliv postojů a jiných volných faktorů na akvizici jazyka a kompetenci v romštině.

To by platilo v případě, že sourozenci vycházejí z jazykově stejně nastaveného prostředí. Jelikož jsme ale nezjišťovali podrobnosti, nelze s jistotou tvrdit, že „sourozenci“ mají společné oba rodiče.

V kvalitativním výzkumu jsme se také setkávali s tím, že u velmi mladých matek měli na výchovu prvního dítěte větší vliv prarodiče [Zpráva 2009: 45], kteří zpravidla používali romštinu častěji než rodiče dětí. Tento „generační skok“ ve výchově pak vedl k rozdílné kompetenci mezi prvním dítětem a sourozenci, kteří již byli ve větší míře vychovávaní svými rodiči (oproti prvorozenému často již v oddělené domácnosti, kam prarodiče již jen docházeli na návštěvu).

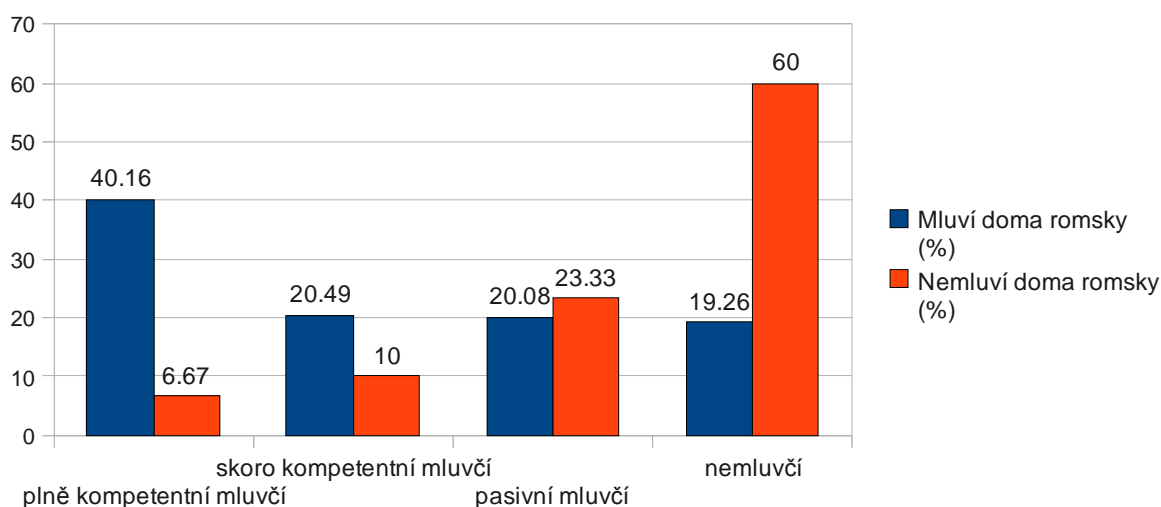
Stejně tak může být různá kompetence v jazyce u sourozenců výsledkem změny postoje k předávání romštiny dětem. Pokud mělo např. první dítě problémy v prvních ročních školách, mohou se rodiče rozhodnout omezit komunikaci v romštině v domácnosti nebo s konkrétním dítětem, aby zamezili opakování situace.

5.2.3.4 Užívání romštiny v domácnosti

Právě kompetence rodičů v romštině a užívání jazyka v domácnosti je logicky nejdůležitějším (nikoli však jediným) faktorem, který má vliv na kompetenci dětí v romštině. Pokud není romština dominantním jazykem rodičů, je méně pravděpodobné, že budou romštinu používat v komunikaci se svým okolím a především se svými dětmi.

Součástí úvodní konverzace v rámci soutěží byly také otázky směřující ke zjištění jazykového prostředí, ve kterém dítě vyrůstá – tedy jestli umí romsky rodiče, sourozenci, jestli rodiče používají romštinu v komunikaci s dětmi atp. Tyto rozdílné faktory byly v kvantitativní analýze sjednoceny pod otázku „mluví se doma romsky?“ Tato otázka je velmi obecná, nedefinuje kdo, s kým, nakolik nebo o čem mluví [podrobněji viz Zpráva 2009: 29-30], nicméně se lze domnívat, že děti, které odpověděly kladně, žijí v rodině, kde alespoň jeden z rodičů romsky umí [tamtéž].

Graf 7: Kompetence a užívání romštiny v domácnosti

Děti zařazené do kategorie kompetence 1 pocházely ve 40% případů z rodin, kde se mluví romsky. Děti s okrajovou kompetencí v romštině patřily ze 60% k rodinám, kde se romsky nemluví. Pokud bychom tento údaj brali „doslovně“, jednalo by se o poměrně vysoké číslo indikující, že u nezanedbatelného množství rodin došlo k jazykové směně již v předchozích generacích, neboť již rodiče dnešních romských dětí školního věku romsky nemluví.

Je ovšem možné, že jazyk pouze nepoužívají v komunikaci mezi sebou nebo se svými dětmi. Graf totiž zároveň ukazuje, že většina dětí, u kterých se „doma mluví romsky“ (60%) neovládala v době výzkumu romštinu na aktivní úrovni.

6. ZÁVĚR

Výsledky jazykových her dokládají, že romština v ČR (myšleno její severocentrální, potenciálně pak i jihocentrální dialekt) se nachází v situaci jazykové směny. Jak jsme ukázali v předešlých kapitolách, počátek tohoto stavu byl indikován již v 70. letech Milenou Hübschmannovou, která si všimla rozpadu tradičního diglotického vztahu mezi romštinou a majoritním jazykem. V devadesátých letech se již jednalo o široce sdílený fakt.

Zjištění o třetinovém podílu současných romských dětí s aktivní kompetencí v jazyce (a přibližně čtvrtiny dětí s velmi dobrou pasivní kompetencí) může být tedy překvapivé. Mohlo zde sehrát roli to, že za různými soudy a odhady situace romštiny nestálo delší pozorování jazykového vývoje dětí, a romské děti v romštině (dosud) nekompetentní byly brány jako takové i pro další vývoj. Samozřejmě je stále nutné počítat s limity popsané metodologie jazykových her a výsledky výzkumu stále brát jako odhad, byť odhad kvalifikovaný.

Pokud budeme výsledky brát jako relevantní, je nutné dále podotknout, že vzhledem k předpokládané statusové dominanci češtiny bude u párů, kde jeden z partnerů romštinu neovládá dokonale, převládat komunikace v češtině. Zjištěná aktivní kompetence v romštině navíc neznamená, že romština byla dominantním jazykem dítěte a lze předpokládat, že rodiče budou mluvit na své děti právě svým dominantním jazykem.

Jazyková směna je sice v případě romštiny v ČR procesem probíhajícím ve velkém množství romských komunit/rodin (jak naznačují výsledky kvantitativního výzkumu a ostatně i některé předchozí odhady), je nicméně pravdou, že zde stále existují celé širší romské komunity, kde je romština jazykem, který se děti učí v ranném dětství (a je jich možná více, než o kterých v současné chvíli díky realizovaným sociolingvistickým výzkumům víme).

Ve většině lokalit se ale pravděpodobně najdou rodiny, které romštinu předávají, i rodiny, které tak již nečiní. Každopádně je velmi pravděpodobné, že ve většině lokalit má aktivní kompetenci v romštině alespoň jedna generace starších mluvčích (tedy starších než šestnáctiletých). Především tato situace dává alespoň malou naději na otočení jazykové směny.

Romština v ČR se nachází v situaci jazykové směny z mnoha důvodů, které jsme se v práci snažili popsat. K jejich sumarizaci mohou posloužit obecné charakteristiky tohoto procesu. Fasold [1992: 216-217] shrnuje několik základních situací, kdy k jazykové směně v různých jazykových komunitách dochází:

- a) základní podmínkou je bilingvismus - jazyková směna je procesem, který zasahuje bilingvní řečové komunity
- b) migrace
- c) industrializace a další ekonomické změny
- d) školní jazyk a další politické vlivy
- e) vyšší prestiž jazyka, na nějž se přechází
- f) mluvčí „opouštěného“ jazyka tvoří menšinu

Všechny tyto faktory se vztahují také k situaci romštiny v ČR. Minimálně body a), e) a f) se ovšem na mluvčí romštiny vztahovaly i v předválečném období. Jako hlavní příčinu počátku jazykové směny lze tedy vidět zbývající body.

Fishman [1997: 57] příčiny jazykové směny sdružuje do tří množin, které zahrnují i mnohé z výše uvedených bodů:

- a) fyzické či demografické narušení komunity
- b) sociální narušení komunity
- c) kulturní narušení komunity

První Fishmanova množina faktorů vedoucích k jazykové směně zahrnuje radikální demografické změny zapříčiněné přírodními katastrofami, nemocemi nebo válečnými konflikty, dobrovolnou i nedobrovolnou migraci, demografické změny způsobené industrializací nebo mechanizací zemědělství či těžby dřeva, urbanizací původně spíše rurálních či neusazených společenství. Přírodní, ekologické nebo politické procesy mají své demografické důsledky např. v přechodu části původní komunity do jiného prostředí, přičemž tato změna má vliv na původní kulturu a tedy na pozici jazyka v rámci této kultury. Zejména urbanizací rurálních společenství dochází k nárůstu kontaktů s „cizinci“ a jejich jazykem v mnoha sférách života, což může v důsledku vést k jazykové směně.

V případě Romů tedy můžeme konstatovat, že politické procesy (válka, industrializace českých zemí, realizovaný rozptyl „cikánských soustředění“) vyvolaly migrační pohyby v původních romských komunitách na Slovensku a postupně vedly k urbanizaci Romů, původně žijících převážně ve venkovském prostředí.

Jako „sociální narušení“ popisuje Fishman [1997: 59-60] především vlivy spojené s nestejným statusem kulturně-jazykových společenství v kontaktu – ten se projevuje například v průměrně nižším vzdělání či příjmu menšinové skupiny nebo malém podílu na moci. Postup na společenském žebříčku bývá často spojován s nutností vzdát se některých aspektů původní kultury, většinová společnost navíc může oceňovat nejvíce právě ty příslušníky menšiny, kteří se nejvíce přizpůsobí. Pokud se většina mluvčích daného menšinového jazyka vyznačuje horšími sociálními atributy, stávají se tyto atributy také symbolem pro daný menšinový jazyk, což vede jeho mluvčí k upouštění od tohoto jazyka.

I tato množina faktorů je jednoduše aplikovatelná na situaci romštiny v ČR. Nestejný status kulturně jazykových společenství v kontaktu sice platil již v tradičních lokalitách na Slovensku, nicméně možnost společenského vzestupu (a tedy i aspirace na takový vzestup) byla pro Romy daleko větší až po migraci do českých zemí. Postoje majority vůči Romům jsou dodnes nastaveny tak, že se Romové mají přizpůsobit většině. Romské děti mnohem častěji končí ve zvláštních školách, podstatná část Romů v ČR je nezaměstnaná. Není jisté, nakolik se tyto atributy podílejí na image jazyka v očích Romů, je nicméně pravdou, že velká část romských rodičů přestává mluvit na své děti romsky, aby jim zajistila úspěch ve škole a tedy možný sociální vzestup.

Kulturním narušením míní Fishman [1997: 63-65] např. vlivy modernizace a demokratizace společnosti, které vedou k rozpadu původních hranic mezi jednotlivými kulturami a identitami. Etnokulturní hranice jsou v moderních společnostech nahrazovány socioekonomickými a sociopolitickými hranicemi, které původní etnokulturní celky rozdělují.

Etnokulturní hranice mezi Romy a Neromy zůstává v českých podmínkách poměrně ostrá. Je ale otázkou, nakolik je to vůlí Romů samotných a nakolik tím, že jsou majoritou jako Romové stále označováni a identifikováni. Seriózní výzkum toho, jak Romové vnímají svou identitu (a jak se na ní podílí romský jazyk) dosud chybí.⁷¹

⁷¹ Zajímavé je, že snad jedinou neohroženou doménou romštiny v současnosti je hudba. Romské kapely málokdy zpívají v češtině (ta se ovšem objevuje v makaronských textech). Kapely tedy chtějí být vnímány jako romské (ať už s ohledem na romské či neromské publikum) a jazyk k tomu využívají. Fishman [1987; cit. podl. Crystal 2002] ovšem v případě, kdy jazyk mizí z „reálného života“ a udržuje se v určité specifické, pro jeho vitalitu méně důležité doméně, mluví o „folklorizaci jazyka“.

Na druhou stranu jisté socioekonomické rozvrstvení existovalo i v rámci tradičních romských komunit (např. vyšší status muzikantských rodin oproti rodinám, které si vydělávaly příležitostnou manuální prací) a s možností zlepšení materiálních podmínek v období plné zaměstnanosti se mohlo posílit. „Vyšší integrovanost“ do majoritní společnosti (např. lepší bydlení, příjem, prospěch a docházka dětí atd.) může být hodnotou, s pomocí které se utváří sociální hranice např. mezi romskými obyvateli jednoho města a může mít své jazykové důsledky.

K těmto třem množinám možných příčin jazykové směny Fishman dodává jeden další zřejmý faktor – přímý tlak státního aparátu na zavržení daného jazyka, tedy zákaz používání jazyka nebo jeho podpory [1997: 56].

Jak jsme ukázali, paternalistický a přehlíživý přístup k Romům, který za komunistického režimu vyústil v jednoznačně asimilační politiku vůči „občanům cikánského původu“, podporoval v mluvčích romštiny i v majoritě názor, že romština nemá v daném zřízení žádný význam a nebyl až na ojedinělá kratší období či jednotlivé aktivity ochoten jakkoli romštinu podpořit nebo využít k integraci Romů do společnosti. Tento tlak ze strany státní správy po roce 1989 sice pominul, nicméně mnozí Romové (i Neromové) si tento postoj již internalizovali. Navíc nastavení českého školství se nezměnilo natolik, aby Romové přehodnotili poměrně sdílený argument, že včasná akvizice češtiny je ve srovnání s akvizicí romštiny přednější z důvodu úspěchu dětí ve škole.

Pro další studium jazykové situace Romů a jejího vývoje jsou velmi potřebné dlouhodobější lokální výzkumy, které budou brát v potaz zde popsané faktory. V menším rozsahu se takové výzkumy odehrály již během rozsáhlejších sociolingvistických výzkumů realizovaných v posledních letech Seminářem romistiky FF UK. Získaná data byla zčásti prezentována v závěrečných zprávách a velmi okrajově citována i v této práci. Jejich důkladnější analýza je ale stále úkolem do budoucna.

7. LITERATURA

- Bakker, Peter, Kyuchukov, Christo (eds.) 2000. What is the Romani Language. Centre de recherches tsiganes, University of Hertfordshire Press, Hatfield.
- Baršová, Andrea 2002. Problémy bydlení etnických menšin a trendy k rezidenční segregaci v České republice. in Romové ve městě, s. 5-29, Socioklub, Praha.
- Bořkovicová, Máša 2006. Romský etnolekt češtiny. Případová studie. Signeta, Praha.
- Brouček, Stanislav 1998. K některým otázkám migrace na území České republiky po druhé světové válce. <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/azyl/integrace2/nks01/prispevek8.pdf>
- Crystal, David 2002. Language death. Cambridge University Press, New York.
- Dvořák, Tomáš 2003. Regulace pohybu obyvatelstva po roce 1945 a Romové / Kontinuita nebo nové trendy. in Dvořák, Tomáš, Vlček, Radomír, Vykoupil, Libor (eds): Milý Bore..., s. 321-325. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Matice Moravská, Brno.
- Ethnologue. <http://www.ethnologue.com/home.asp>
- Elšík, Viktor 2001. Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. rukopis, http://ulug.ff.cuni.cz/lingvistika/elsik/veda/Elsik_2003_Interdialect_contact_of_Czech_and_Slovak_Romani_varieties.pdf; publikováno pod stejným názvem in International Journal of the Sociology of Language 162/2003, s. 41-62.
- Fasold, Ralph 1992. The Sociolinguistics of Society. Blackwell, Oxford.
- Ferková, Ilona 1995. Sar o Roma avenas pal o mariben pro Čechi / Jak přicházeli Romové po válce do Čech. in. Romano džaniben 1-2/1995, s. 89 - 95.
- Fishman, Joshua A. 1997. Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical foundations of Assistance to Threatened Languages. Multilingual Matters, Clevedon.
- Fishman, Joshua A. 1987. Language spread and language policy for endangered languages. in Proceedings of the Georgetown University Round Table on Language and Linguistics, s. 1-15, Georgetown University Press, Washington.
- Friš, J. a kol. 1975. Cikáni ve starém Mostě. ÚHA a ONV Most.
- GAC 2006. Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a komunit v České republice a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Gabal Analysis and Consulting, Praha. http://www.gac.cz/documents/nase_prace_vystupy/GAC_MAPA_analyza_SVL_aAK_CJ.pdf
- Haišman, Tomáš 1988. K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. in Zpravodaj KSIVĚF, sv. 11, Cikáni v průmyslovém městě, s. 11-88, Praha.
- Haišman, Tomáš 1999. Romové v Československu v letech 1945-1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. in Romové v České republice (1945-1998), s. 137-183, Socioklub, Praha.
- Horváthová, Emília 1964. Cigáni na Slovensku / Historiko etnografický náčrt. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- Hübschmannová, Milena 1976. K jazykové situaci Romů v ČSSR (Sociolingvistický pohled). in Slovo a slovesnost 3/1976, s. 328-336.
- Hübschmannová, Milena 1979. Bilingualism Among the Slovak Roms. in International Journal of the Sociology of Language 19/1979, s. 33-49.
- Hübschmannová, Milena (ed.) 1990. Kale ruži. Krajské kulturní středisko, Hradec Králové.
- Hübschmannová, Milena 1998. Počátky romské literatury. in Žijeme spolu nebo vedle sebe? Sborník o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice. Obec spisovatelů, Praha.
- Hübschmannová, Milena 1999a. Několik poznámek k hodnotám Romů. in Romové v České republice (1945-1998), s. 16-66, Socioklub, Praha.
- Hübschmannová, Milena 1999b. Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství. in Romové v České republice (1945-1998), s. 115-136, Socioklub, Praha.
- Hübschmannová, Milena 2000. Inspirace pro rozvoj romštiny. in Člověk a společnost. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, 3/2000.

- Hübschmannová, Milena 2005. Po židoch cigáni / Svědectví Romů ze Slovenska 1939 - 1945, I. díl, Triáda, Praha.
- Hübschmannová, Milena (v tisku). Po židoch cigáni / Svědectví Romů ze Slovenska 1939 - 1945, II. díl, Triáda, Praha.
- Hübschmannová, Milena 2006 - Moje setkání s romano šukar laviben, in Romano džaniben ňilaj 2006, s. 27-60
- Hudson, R.A. 1996. Sociolinguistics. Second edition. Cambridge university press, Cambridge.
- Chambers, J.K. 2003. Sociolinguistic Theory. Second Edition. Blackwell Publishing, Oxford.
- Jakoubek, Marek, Budilová, Lenka 2009. Trojgenerační model transformace sňatkových vzorců v cigánské skupině. . in Jakoubek, Marek, Budilová, Lenka (eds.): Cikánské skupiny a jejich sociální organizace, s. 286-384, Centrum pro studium demokratické kultury, Brno.
- Jurová, Anna 1993. Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945, Goldpress Publishers, Bratislava.
- Jurová, Anna 2002. Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. in Vašečka, Michal (ed.): Čačipen pal o Roma / Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku, s. 53 - 77, Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2002.
- Kalibová, Květa 1999. Romové z pohledu statistiky a demografie. in Romové v České republice (1945-1998), s. 91-14, Socioklub, Praha.
- Kalibová, Květa 2009. Demografické charakteristiky Romů ve vybraných zemích střední a východní Evropy. in Jakoubek, Marek, Budilová, Lenka (eds.): Cikánské skupiny a jejich sociální organizace. Centrum pro studium demokratické kultury, Brno.
- Kára, Karel (ed.) 1975. Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha.
- Kolmanová, Martina 2007. Výzkum jazykových dovedností dětí v romském a slovenském jazyce. Terénní výzkum v osadách Rakúsy a Bystrany (14.-21.2.2005). in Romano džaniben. Časopis romistických studií, jevend 2007, s. 28-45.
- Kramářová, Jana a kol. 2005. (Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce. Člověk v tísní, Praha.
- Lacková, Elena 2002. Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Triáda, Praha.
- Lesný, Vincenc 1916. Cikáni v Čechách a na Moravě. in Národopisný věstník československý 11, s. 193–216.
- Lhotka, Petr 2009. Svaz Cikánů-Romů 1969-1973. in Svaz Cikánů Romů 1969-1973. Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů-Romů (1969-1973). Z historie první romské organizace v českých zemích,“ s. 5-23, Muzeum romské kultury, Brno.
- Liégeois, Jean-Pierre 1994. Roma, Gypsies, Travellers. Council of Europe Press, Strasbourg.
- Lípa, Jiří 1960. Poznámky k otázce cikánských prvků v českém argotu. in Rusko-české studie, Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze, Jazyk a literatura 2, 47–56. Státní pedagogické nakladatelství, Praha.
- Lípa, Jiří 1979. Coexistence of Two Varieties of Romani in the Same Territory in Slovakia. in International Journal of the Sociology of Language 19/1979, s. 51-57.
- Neustupný, Jiří V., Nekvapil, Jiří 2003. Language Management in the Czech Republic. Current Issues in Language Planning 3-4/2003, s. 181-366.
- Pavelčíková, Nina 2003. Co „Konečné řešení“ nevyřešilo. in Dvořák, Tomáš; Vlček, Radomír; Vykoupil, Libor (eds): Milý Bore..., s. 327-336. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Matices Moravská, Brno 2003.
- Pavelčíková, Nina 2004. Romové v českých zemích v letech 1945–1989. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2004.
- Romani projekt. <http://romani.uni-graz.at/romani/index.en.shtml>; konkrétní odkaz na tabulku s počty mluvčích: Graz. http://romani.uni-graz.at/romani/ling/rom_gen03.en.shtml

- Romano džaniben. Časopis romistických studií, 4/94, s. 41-51.
- Sčítání 2003. Sčítání lidu, domů a bytů. Český statistický úřad, Praha 2003.
<http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/s/2003-4>
odkazy ke konkrétním stranám se týkají části „Národnostní složení obyvatelstva“
<http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/p/4114-03>
- Sus, Jaroslav 1961. Cikánská otázka v ČSSR. Státní nakladatelství politické literatury, Praha.
- Šebková, Hana, 1995. Jazyková situace Romů a její vývoj. Občanské sdružení MENT, Praha.
- Šebková, Barbora 2006. Poválečná migrace Romů do Čech, bakalářská práce, Seminář romistky, Ústav jižní a centrální Asie FF UK, Praha.
- Ulč, Otto, 1969. Communist national minority policy: The case of the Gypsies in Czechoslovakia. in. Soviet studies, 1969/4, s. 421-443.
- VOP 2005. Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě, Brno. <http://www.ochrance.cz/stanoviska-ochrance/>
- Zpráva 2002. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2001.
http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/_zprava2001_.pdf
- Zpráva 2005. Zpráva o stavu romských komunit v České republice za rok 2004.
http://www.vlada.cz/assets/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dokumenty/archiv/zpravy/4_Zprava_o_situaci_romsk_ch_komunit.doc#_Toc92193559
- Zpráva 2008. Závěrečná zpráva projektu Příprava a pilotní ověření metod sociolingvistického výzkumu situace romštiny na území ČR. Seminář romistiky ÚJCA FF UK, Praha.
- Zpráva 2009. Sociolingvistický výzkum situace romštiny na území ČR. Seminář romistiky ÚJCA FF UK, Praha. <http://www.romistika.eu/docs/SociolingVyzkumRomstiny2008.pdf>
- Zpráva 2010. Možnosti práce s romštinou na českých základních školách. Výstup projektu Výzkum a ověření práce s romštinou na školách. Seminář romistiky ÚJCA FF UK, Praha.
http://www.romistika.eu/docs/ZZ_vyzkum-a-overeni-prace-s-romstinou_1.pdf

Citované nahrávky uložené v databázi Semináře romistiky ÚJCA FF UK.
2008-06-23-03, 2008-10-03-01, 2009-09-11-03